

Molitveni i drugi nabožni elementi ili tko se ne (moli) u Novakovu romanu „Mirisi, zlato i tamjan“

Vilček, Danijel

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:727131>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-27**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Diplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti
i Povijesti

Danijel Vilček

**Molitveni i drugi nabožni elementi ili tko se ne (moli) u Novakovu
romanu „Mirisi, zlato i tamjan“**

Diplomski rad

Mentor prof. dr. sc. Zlata Šundalić

Osijek, 2015.

Sažetak

Rad se bavi analizom molitvenih i drugih nabožnih elemenata u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* Slobodana Novaka. Odgovara se na pitanje što je molitva, o kojim se molitvenim obrascima može govoriti te koji su njezini pojavni oblici i funkcije u Novakovu romanu. Osim molitvi u radu je pozornost usmjerena i na istraživanje nekih drugih nabožnih elementa (*liturgijski odsječci, propovijed, ispovijed, blagdani i sveci, vjerski običaji, poklici, stihovani dijelovi molitve, psalama ili vjerskih pjesama, zahvalnice, kletve, društveni običaji, pozdravi, biblijski citati i osobe*) koji su razvrstani u odnosu na svoju pripadnost liturgijskom ili privatnom prostoru. Pojavni molitveni i drugi nabožni elementi opisani su s obzirom na kontekst i vrijeme u kojemu se pojavljuju. U središnjem dijelu rada objašnjavaju se pojavni oblici molitve na aktancijalnoj razini, pokušava se odgovoriti na pitanje koliko je molitva česta, koji su njezini pojavni oblici, koliko je u funkciji karakterizacije lika, ali i prostora i vremena u kojemu se lik nalazi, odnosno pokušava se odgovoriti na pitanje - tko se u romanu moli, a tko se ne moli.

Ključne riječi: Slobodan Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, roman, molitva, nabožni elementi, ironija

1. Uvod.....	4
2. Slobodan Novak- životopisna bilješka.....	5
3. Novakov književni rad.....	6
4. O romanu <i>Mirisi, zlato i tamjan</i>	8
5. Vjerska motivika Novakovih djela.....	10
6. Zašto molitva i religiozni elementi u romanu <i>Mirisi, zlato i tamjan?</i>	11
6.1. Religiozna autobiografija i Novak (ne)vjernik - o potki romana.....	14
7. Iskazni oblici molitve i drugih nabožnih elemenata u romanu <i>Mirisi, zlato i tamjan</i>	16
7.1. Liturgijski oblici molitve.....	17
7.2. Privatni oblik molitve.....	18
7.3. Ostali nabožni elementi.....	23
7.3.1. Nabožni elementi liturgijskog karaktera.....	23
7.3.2. Nabožni elementi privatnog karaktera.....	30
7.4. Biblijske osobe i citati.....	32
8. Tko se moli u romanu: panorama odnosa likova prema religiji i Bogu.....	34
8.1. Mali- gorljivi ateist ili uzorni sljedbenik nevjere.....	34
8.2. Od tradicije i pravila k Madoni.....	38
8.3. Sljedbenica Draga.....	39
8.4. Erminija: kako spominjati Boga ako ne postoji.....	40
8.5. Poimanje Boga i vjere iz perspektive ostalih likova (Tunina, Doktor, Olga i Lino, don Vikica, koludrice).....	41
9. Zaključak.....	43
10. Popis izvora i literature.....	44
11. Životopis.....	48

1. Uvod

Kada se općenito govori o *molitvi* i drugim nabožnim elemenatima (kao što su na primjer.: *kletve, propovijed, ispovijed, pozdravi, zahvale, biblijski citati*), obično se uz njih kao prva asocijacija javlja povezanost s crkvenim knjigama, zatim se uz njih češće vezuje starija književnost, a neizostavno se uz njih vezuju i molitvenici, dakle, knjige koje su najjednostavnije određene svojim primarnim sadržajem, a to su molitve. Međutim, molitva i ostali nabožni elementi javljaju se i izvan navedenog konteksta, pa tako i u Novakovu romanu *Mirisi, zlato i tamjan*. Već sam naslov romana upućuje na biblijsku referencu koja naznačuje da u takvu romanu nabožnome ima mjesta. Uzme li se u obzir kratak sadržaj romana, sasvim je jasno da su *Biblija* i religija izvršile jasan utjecaj i da vjerski elementi čine neodvojivu sastavnicu Novakova teksta. Upravo je analiza tih vjerskih, preciznije, molitvenih i drugih nabožnih elemenata predmet istraživanja ovog diplomskog rada.

Prvi dio rada odnosi se na prikaz Novakova života i bibliografije te osnovnih karakteristika romana *Mirisi, zlato i tamjan*. Potom slijedi analiza molitve i njezinih pojavnih oblika s obzirom na vrste molitve i čestotnost njezina pojavljivanja u tekstu. Nakon toga u radu se analiziraju ostali nabožni elementi koji upotpunjuju religijsku matricu romana, a sastavni su dio liturgijske ili privatne pobožnosti (pozdravi, zahvale, kletve, stihovi, propovijed, ispovijed, biblijski citati).

Drugi dio diplomskoga rada korespondira s drugim dijelom naslova rada (*tko se /ne/ moli u Novakovu romanu „Mirisi, zlato i tamjan“*), odnosno bavi se problematikom religioznosti u Novakovu djelu, a nadopunjuje i potvrđuje istraživanje o pojavnosti molitve i ostalih nabožnih elemenata. U njemu se s obzirom na likove koji se pojavljuju u romanu provodi analiza koliko je molitva i religioznost povezana s pojedinim likom te koliko se pojedini likovi u romanu mole, ukoliko se mole, i kakav je njihov odnos prema religiji, a onda i prema Bogu. Opisana metodologija istraživanja religioznosti likova u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* upotpunit će temeljne postavke rada, u kojemu se želi detektirati na koji se način molitva i drugi nabožni elementi pojavljuju u romanu, kako su kontekstualizirani i s kojom svrhom.

2. Slobodan Novak- životopisna bilješka

Slobodan Novak rođen je trećeg studenoga 1924. godine u Splitu. Godinu dana nakon rođenja umire mu majka pa ga prihvaća teta na otoku Rabu. Tako mu otok Rab postaje zavičajem što je imalo značajnih posljedica u Novakovu književnom opusu. Klasičnu je gimnaziju polazio u Splitu, a završio ju je u Sušaku. Nakon što je 1943. godine maturirao, pridružuje se partizanskom pokretu (Frangeš, 1987: 500), nekoliko mjeseci provodi na ratištu u Lici i zapadnoj Bosni (Tomičić; Šakić, 2011: 213), a tijekom rata liječio se u bolnicama južne Italije (Novak, 2003: 434). Demobiliziran je 1945. godine (Frangeš, 1987: 500). Nakon toga dolazi u Zagreb i iste godine upisuje jugoslavistiku na Filozofskom fakultetu koji završava 1953. godine. Nakon završene prve godine studija radio je kao korektor u *Studentskome listu*, a zatim kao lektor i korektor u izdavačkom poduzeću *Novo pokoljenje* i u tjedniku *Naprijed*. Potom je radio i kao novinar-urednik u *Vjesniku*. Godine 1948. s nekoliko je kolega pokrenuo omladinski književni časopis *Izvor* koji je prestao izlaziti 1951. godine, a nakon njegova gašenja, sudjelovao je u stvaranju i pokretanju časopisa *Krugovi* (1952. – 1958.) (Tomičić; Šakić, 2011: 213). U razdoblju od 1955. do 1958. godine živi u Splitu (Frangeš, 1987: 500). Tijekom tih triju godina boravka u Splitu radio je kao lektor, korektor, novinar i dramaturg Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu. (Nemec, 2000: 534). Godine 1958. ponovno dolazi u Zagreb gdje postaje urednikom u izdavačkoj kući Lykos, a 1961. godine postaje urednikom u književnoj redakciji radija *Zagreb* u kojoj je objavljivao feljtone i kozerije. Godine 1964. na poziv nakladničke kuće *Zora* postaje glavni urednik te kuće za domaću književnost. Od 1977. godine radi kao šef redakcije izdavačke kuće *Naprijed*, gdje je ostao do umirovljenja 1983. godine. Bio je i član uredništva časopisa *Forum*. Redoviti je član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 1991. godine. (Tomičić; Šakić, 2011: 213)

3. Novakov književni rad

Uključivši se u novi časopisni projekt *Krugovi* i stasajući uz naraštaj mladih pisaca „krugovaša“, Slobodan Novak se sve više otvarao prema svijetu i zalagao za stvaralačku toleranciju te njegovanje osobnih i individualnih sloboda u književnom stvaralaštvu što je rezultiralo sasvim novim i drugačijim pogledom na svijet i ulogu književnosti u tom svijetu. Nova se književna estetika temeljila isključivo na individualnom izražavanju životnoga i novostečenoga umjetničkog iskustva. (Hekman, 2006: 65 – 66)

U to je vrijeme Slobodan Novak već objavio dvije zbirke pjesama, *Glasnice u oluji* (1950.) i ciklus *Iza lukobrana* koji je objavljen u zbirci *Pjesme* (1953.) u suautorstvu s Nikolom Milićevićem i Vlatkom Pavletićem. (Hekman, 2006: 66) Nešto prije tiskana mu je i poema *Četa* (1949.) u kojoj su, kao i u pjesmama, tematizirana njegova ratna iskustva. (Tomičić; Šakić, 2011: 213)

Uskoro je počeo objavljivati i novele, a prva objavljena, ujedno i antologijska novela je *Badessa madre Antonia* (1953.), koja je značila početak Novakova književnoga puta, obilježena gubitkom emocija i sveprisutnoga dualizma kojim autor svijet promatra i kao blizak i kao dalek. Iz takve je pozadine izniknula i novela *Badessa madre Antonia* koja govori o mitskom doživljaju *badesse* koja je dječaku (doživljajno ja) postala simbol nečega što je nedostižno. Povratak u djetinji zavičaj koji je u Novakovu svijetu personificirani Svijet uz dileme koje dolaze s odrastanjem, dolazi i do gubitka iluzija i vječnog gubljenja zavičaja što je simbolički predstavljeno naglim utišavanjem badessina glasa. (Tomičić; Šakić, 2011: 214)

Godine 1955. Novak objavljuje svoj prvi roman *Izgnubljeni zavičaj* u kojem nasljeđuje poetiku ispisanu u noveli *Badessa madre Antonia* i koji tematizira Novakovo djetinjstvo provedeno na idiličnu otoku. Roman se sastoji od, u nostalgичnom duhu, nizanih emocionalnih slika te lirskih i arkadijskih ugođaja. Pripovjedački ritam oblikovan je izmjenom godišnjih doba. Pripovjedač u romanu javlja se u dva lika. Prvi je infatilno „ja“ koje promatra i zapaža sve oko sebe, a drugo odraslo „ja“ koje je sadašnje i koje sentimentalno rekonstruira mladenačke dojmove i slike. Takvu dualnost pojačava i opozicija Otok – Kopno koja će postati okosnicom Novakova pisanja. (Nemec, 2000: 534)

Potom Novak objavljuje zbirku novela naslovljenu *Tvrđi grad* (1961.). Zbirka je to tzv. čudačkih novela pisanih, osim jedne, u prvome licu, a likovi su najčešće pobunjenici protiv normalnosti, čudaci. Među najpoznatijim Novakovim novelama ističu se *Badessa madre*

Antonia, *Tvrđi grad*, *Južne misli*, *Crvena mrlja (na čelu)*, *Riba Jonina*, *Hlap*, *Moje univerzijade* i *Neman*, a objavljujane su u knjigama *Južne misli* (1990.) i *Moje univerzijade* (2004.) U zbirci *Tvrđi grad* prvi je put tiskan i Novakov roman *Dolutali metak* koji govori o ratnim iskustvima. Roman je pisan u prvom licu i slijedi Novakovu poetiku iz prijašnjih djela, ali je slabije zapažen. Ispovijed je to paranoičnog borca koji preispituje sebe i svoje stavove, a onda se pokušava suočiti s vlastitom krivnjom. Pred čitatelja je postavljeno više inačica priče jer je pripovjedač nepouzdan jer često, čekajući svoj „zalutali metak“ i laže. (Tomičić; Šakić, 2011: 214)

Godine 1968. objavljen je Novakov najpoznatiji i prema kritičarima najbolji roman *Mirisi, zlati i tamjan*. (Tomičić; Šakić, 2011: 214)

Kratak roman *Izvanbrodski dnevnik* objavljen je 1977. godine. Djelo je trodijelne strukture, narativni je triptih – sastoji se od triju zasebnih novelističkih oblika (*Jednosmjerno more*, *Školjka šumi*, *Nekropola*). Sve su tri ipak međusobno povezane pripovjedačem, likovima, situacijama i okolnostima motivima. U romanu su opisana tri putovanja na relaciji Otok – Kopno – Otok. Kao i u drugim djelima, putovanja koja su opisana u romanu *Izvanbrodski dnevnik* povod su za obračun s kolektivnim mitovima i vlastitim iluzijama. U romanu je Novak radikalizirao svoju skepsu te osnažio (auto)ironijski diskurs koji govoreći o sadašnjici prelazi i u cinizam. Novost koju je uveo u roman ironiziranje je i parodiranje čina pripovijedanja i spisateljskoga postupka. Iz toga slijede rugalački postupci, izvrtnje smisla, neobične asocijacije, poigravanje pripovjednim konvencijama. (Nemec, 2000: 534)

Završna faza pripovjedačeva putovanja opisana je u posljednjem Novakovu romanu *Pristajanje* objavljenju 2005. godine. U njemu otok postaje mjestom odustajanja i rezignacije, a pripovjedač je sveden samo na ulogu promatrača koji je ciničan i koji je već prestar da bi bilo što mogao promijeniti te pomireno prihvaća stvari onakvima kakve i jesu. (Tomičić; Šakić, 2011: 214)

Novakovo je književno stvaralaštvo obilježeno i dvama autobiografskim djelima- *Digresije* (2001.) i *Protimbe* (2003.). U *Digresijama* su objavljeni polemički intonirani razgovori s Jelenom Hekman koji su ujedno Novakova fragmentirana biografija i živa analiza hrvatske političke i kulturne scene druge polovice 20. stoljeća. U *Protimbama* je sve to Novak proširio i preradio.

Slobodan Novak pisao je i drame, tj. dramske monologe (*Književno veče /Ispovijed koju niste zavrijedili/*, 1958., *Samotnik*, 1995.), dramolete i drame koji su često temeljeni na njegovim novelama (*Riba Jonina*, izvedena kao monodrama 1985.) te radiodrame (*Strašno je znati* 1961., *Trofej*, 1963., *Majstore, kako vam je ime?*, 1966., *Zakrivljeni prostor*, 1968., *Hlap*, 1988., *Redukcija*, 1992., *Zakrivljeno vrijeme*, 1993.). Posljednju radiodramu *Crvenarazdjelnica* objavio je 2006. godine kao uprizorenje svoga posljednjeg romana *Pristajanje*.

Pisao je i feljtone i kozerije objavljene pod naslovom *Strašno je znati* (1990.) (Tomičić; Šakić, 2011: 214)

Po Novakovim je romanima Ante Babaja snimio filmove *Mirisi, zlato i tamjan* 1971. godine i *Izgubljeni zavičaj* (1980). Novak je u oba filma bio koscenarist, a bio je i suradnik na scenariju Babajina filma *Kamenita vrata* iz 1992. godine. Velik uspjeh postigla je i predstava *Mirisi, zlato i tamjan* u režiji B. Violaća na sceni Teatra &TD, Zagreb iz 1974. godine. (Tomičić; Šakić, 2011: 214)

Sve je svoje tekstove Novak pisao duboko razočaran, čitavog se života branio od lažnih osjećaja, a njegove rečenice bile su promišljene i tečne. Novakov je stil vrlo ironičan, a svim tim ostvario je neke od proznih vrhunaca cjelokupne hrvatske književnosti (Novak, 2003: 436), proze mu obrađuju uvijek intiman problem, posve stvaran i posve osoban, uspoređen s bučnim i važnim problemima. (*Panorama hrvatske književnosti*, 1965: 651)

4. O romanu *Mirisi, zlato i tamjan*

Roman *Mirisi, zlato i tamjan* iz 1968. godine smatra se jednim od najboljih romana hrvatske poslijeratne književnosti.¹ Roman je kao i većina Novakovih djela pisan u prvom licu, a cijelo se zbivanje prelama kroz prizmu ispovjednog subjekta što najbolje potvrđuju njegovi monolozi kojima on putuje kroz sebe i vlastite košmare, a obilježeni su interakcijom misli, osjećaja i sjećanja. Prisutna su i retrospektivna sjećanja pomoću kojih se saznaju pojedinosti iz povijesti ispovjednoga subjekta. (Nemec, 2003: 122)

Roman *Mirisi, zlato i tamjan* pripada prozi koja je usmjerena na ispovjedni subjekt, zbog čega je dijalog sveden na najmanju moguću mjeru, a njegovu ulogu preuzimaju monološki dijelovi

¹ Roman je objavljen i u pet inozemnih izdanja (mađarsko, dva slovenska, poljsko i englesko) (Hekman, 2006: 77)

te bogat lirski izričaj koji se očitava u uporabi višeznačenjskih poetskih slika čija je osnovna uloga pokrenuti statičnu zbilju i pružiti mogućnost u iščitavanju višeslojnog podteksta. (Hekman, 2006: 75)

Fabula je romana jednostavna. Roman govori o Malom (glavni lik romana) koji je umirovljeni intelektualac i ratni invalid srednjih godina. On živi sa suprugom Dragom u ruševnoj patricijskoj kući na otoku kojemu u romanu ne saznajemo ime. Zajedno sa suprugom Mali već deset godina njeguje prastaru i senilnu gospođu Madonu koja je nekadašnja vlasnica polovice otoka na kojem se nalaze. Mali je razočarani intelektualac, on je i komunist kojemu je društvena praksa i cilj slomiti ideale i vjeru u „bolje sutra“ pa upravo zbog toga i bira život na otoku kao dobrovoljnu izolaciju, tj. u duhu ironije, slobodnu prisilu. Sa staricom Madonom, on i supruga mu Draga povezani su čudnim i složenim odnosom koji se postupno, kako se radnja razvija, mijenja, ali ne gubi svoje obilježje čudnoga i besmislenoga. (Nemec, 2003: 123)

Vrijeme je radnje romana Božić i božićni blagdani, a radnja je uspostavljena ciklički jer je životni ritam Maloga i Drage određen i omeđen Madoninim pražnjenjem crijeva svakih 18 dana. Takvoj cikličnosti pripovijedanoga odgovara i simetrična kompozicija romana koji se sastoji od 14 poglavlja što su organizirana tako da tvore pravilne omjere na razini priče i na razini diskursa. Početak i kraj romana obilježeni su istim događajem- pražnjenjem Madoninih crijeva, a ritualne radnje i običaji važna su strukturalna označnica. Prave fabule nema, roman se temelji na jednoličnoj dinamici kruženja što potvrđuje epilog koji se može čitati kao novi početak romana. (Nemec, 2003: 126 – 127)

Već sam naslov u kojem se pronalazi biblijska referenca naznačuje dvorazinsku mogućnost čitanja romana, tj. stalnu izmjenu profanoga i sakralnoga, doslovnoga i prenesenoga. Zlato predstavlja nekadašnje bogatstvo, mirisi su ironični osvrt na Madonine probavne cikluse, a tamjan kojim na kraju romana don Vikica okađuje kuću paradoksalnost je i najava nastavka agonijskoga stanja. (Pavletić, 1996: 449) Gotovo svaka situacija koja se u romanu zbiva na realnom planu dobiva i svoj simbolički odraz. Događa se to i s likovima koji su pravi predstavnici simboličkih funkcija. (Nemec, 2003: 123)

Iznimno bogat značenjem, roman *Mirisi, zlato i tamjan* isprepleten je životom i legendom, mitskim i realnim, ateizmom i hipertrofiranom religioznošću. Roman je to koji govori o razočaranju u svijet i ljude, o mučnini i gađenju te čovjeku koji je izgubio djetinjstvo, a onda i bilo kakve iluzije i životni smisao. Egzistencijalnost glavnoga lika obilježena je prije svega

svojevrsnom tjeskobom, gađenjem i čekanjem nekog drugačijeg života kojeg nema. Svemu tomu jasniju sliku pridonosi ironija koja je osnovna stilska figura u romanu. (Nemec, 2003: 126 – 127) Novakova je ironija ponajprije u jeziku- on je majstor kalambura, doskočice, paradoksa i rugalica (Mandić, 1970: 176). Snaga je njegove ironije iznimno velika jer sve što u romanu prikazuje, prikazano je na ironičan način, počevši od sjećanjado djelovanja i očekivanja. (Bratulić, 1991: 138) Ipak, o Novakovoj ironiji ne treba govoriti u vidu cinizma jer i sam napominje da u romanu nije bio ciničan. Njegovu ironiju prije svega treba prihvatiti kao dobrohotniju i blagu u svoj svojoj gorčini. (Dedaić, 1991: 196)

Zbog svega toga o romanu *Mirisi, zlato i tamjan* može se govoriti i kao o moralističkome romanu jer je glavni junak žrtva skrupula koje ne obvezuju više ni na što, nego je samo određen ciklusom čiji je glavni uzročnik Madona. (Donat, 1978: 93)

Sve to upućuje da je Novak u romanu *Mirisi, zlato i tamjan(...)* stvorio psihološki profinjeno prozno tkivo, tekst aluzivan, koji to nije samo po šifriranoj angažiranosti nego po stilskom umijeću, bravuroznim dosjetkama i neprolaznoj atmosferi otočne umravljenosti. (Novak, 2004: 126) i tekst koji je izgrađen na brojnim slojevima simbolike koji se isprepliću i koji su prije svega groteskni, naturalistički i autoironijski. (Solar, 2011: 312)

5. Vjerska motivika Novakovih djela

Religiozni su elementi u Novakovim djelima uglavnom periferni, ali izričajno i stilski izrazito uočljivi. Javljaju se kao dio autobiografskog i refleksivnog, a prvi ih puta Novak uključuje u svoje djelo *Glasnice u oluji*. Zatim ih unosi u svoja prva religiozna razmeđa iznesenim u noveli *Badessa madre Antonia* i u romanu *Izgubljeni zavičaj*, a nastavlja ih oblikovati u etičkim razmišljanjima u dramoletu *Književno veče*, noveli *Živjeti za našu stvar*, a do savršenstva ih dovodi u romanima *Mirisi, zlato i tamjan* i *Izvanbrodski dnevnik*. U svim tim djelima religioznost ipak zauzima vrlo važno mjesto bilo da je opisana kao duhovna razmeđa ili prigušena kritika. Njezina je pojavnost, dakako, povezana sa samim autorom koji kao pripovjedač svjesno ili podsvjesno proživljava i predočava svoja sjećanja, nazore, očaranja i razočarenja razmišljajući o smislu besmislu života i čovjekove egzistencije, smrti i životu, ratnim nemirima i ljudskim bogovima, crkvenim obredima i etičkim pitanjima, idejnim lomovima i simboličkim brodolomima, beznađu vlastite generacije. (Šimundža, 2005: 569 - 570)

Predmet su Novakovih djela vlastite inspiracije i različita religiozna iskustva. Koliko god podtekstna i fragmentarna, religiozna motivika zauzima vrlo važno mjesto u Novakovim djelima i višestruko je prisutna. (Šimundža, 2005: 570)

6. Zašto molitva i religiozni elementi u romanu *Mirisi, zlato i tamjan*?

Postaviti pitanje ima li molitve i drugih religioznih elemenata u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* vrlo je zanimljivo jer Slobodan Novak ističe da u njegovu djelu nema vjere, a nedostaje i ljubavi jer ju je teško iščitati. Tako kada govori o ljubavi napominje da: *Nema ni mržnje. Nema ni vjere. Ni nade. Ni onih drugih ljubavi, prema majci, ocu, djeci, domovini, Bogu, sladoledu.* (Novak, 2001: 167)

Međutim, na pitanje i problem koji se postavljaju prije istraživanja molitvenih i drugih nabožnih elemenata u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* može se odgovoriti dvoznačno. Do prvog se odgovora može doći uvažavajući sam autorov život, posebice djetinjstvo, a do drugog se odgovora može doći uzimajući u obzir vrijeme radnje samog romana (riječ je o Božiću i božićnom vremenu).

Iz *Digresija* koje su zapravo razgovor Slobodana Novaka s Jelenom Hekman mogu se saznati brojni detalji koji upućuju na opravdanost uporabe religioznih elemenata u Novakovim djelima pa tako i u romanu *Mirisi, zlato i tamjan*. Iz *Digresija* se o Novaku, a što je važno za opravdavanje postavljena problema, može saznati sljedeće: o Novakovu se djetinjstvu doznaje da je nakon majčine smrti dospio na Rab stricu i tetki koju je zvao majkom, a to se proteže i kroz roman *Mirisi, zlato i tamjan*; Novak svjedoči i o religioznom djetinjstvu u tetkinoj kući pa u *Digresijama* napominje kako je uvijek, kada je išao spavati ili kada bi se ujutro ustao, morao zastati bos na hladnom linoleumu te se prekrižiti pred majčinom slikom, ovješenoj na hodničkom zidu. (Novak, 2001: 18) Također se sjeća i održavanja velike trodnevne zabave koja se na Rabu održavala 27. srpnja i kojom se slavio sveti Kristofor, zaštitnik Raba, a uoči njega Sveta Ana i Sveti Jakov. (Novak, 2001: 21) Kada Novak govori o svojoj novoj obitelji u koju je kao dijete dospio, prisjeća se da je bila vrlo pobožna da je u skladu s tim i on morao biti pobožan. Novak ističe:

Ne, teta ne, stric je bio jako pobožan. Šantočo, njega je zvala, šantočo. On je molio krunicu, morali smo svi moliti svaku večer krunicu. A, onda, on je bio i upravitelj, između ostalih, i samostana, biskupije i župe. Pa već zbog toga nekako je morao

održavati svoj imidž. Ali, u starih Rabljana nekoć svaka veća obitelj imala je svoju kapelicu u kući, crkvu kraj kuće. Tada smo i mi imali kućno dvorište, zahod i radionicu sladoleda u ruševini negdašnje obiteljske crkvice. (Novak, 2001: 23)

Potom Novak govori o ministriranju u crkvi:

Barba me naganjao i morao sam uredno ministrirati. A bila je to i neka vrsta afirmacije. Osjećao sam to katkad kao svoju privilegiju pred uličarima koji nisu smjeli u sakristiju ni priviriti. Oblačio sam kočoperno onu kardinal crvenu suknjicu i preko nje bijelu čipkastu roketu, a na kraju preko ramena široki crveni okovratnik obrubljen zlatnom srmom, koji se vezivao pod grlom. U samostanskoj crkvi svetog Antona, tamo gdje je i badessa madre Antonija. Tamo sam ministrirao redovito godinama, pa čak i kad su slavili srebrni pir barba i mama, onda sam ja bio ministrant, i to je sve bilo uklopljeno u svečanost. Kad su prilazili livadicom crkvi, časne su čak udarile u zvonjavu za svoga upravitelja. Ali sam ministrirao i preko toga, neumorno, latinski, a pjevane mise najčešće staroslavenski. Ljeti kad bi došli popovi Mađari, i ne znam, Česi, Austrijanci, onda samo na latinskom, pa da. Makar su bili na odmoru, morali su za sebe čitati tihu misu. Znao sam tada žuljati koljena i na četiri mise, jednu za drugom. Katkad sam dobio dva dinara od popa. Ali mi to nije ništa značilo, čak sam češće to doživljavao kao uvredljivu milostinju. Ovisno i o načinu... (Novak, 2001: 31)

Novak govori i o svom školovanju koje se među ostalim odvijalo i u sjemeništu. Ta činjenica također opravdava uporabu religioznih elemenata u njegovim djelima. Napominje da je školovanje u sjemeništu prije svega bila barbina ideja te ističe kako:

Jer, kao htjelo se na svaki način da se školujem, htio sam to i ja, a otac je bio siromašan, i on mi ne bi mogao omogućiti, pogotovu ne u sjemeništu gdje se mjesečno moralo plaćati. To je barba preuzeo na sebe. (Novak, 2001: 32)

Naznačuje kako je to bilo vrlo teško razdoblje u njegovu životu:

Ja nisam puno u to vrijeme o tome svemu znao. Svakako, bilo je lijepo biti jedan od vrlo maloga broja đaka na kraju četvrtoga razreda, koji nije morao upisivati peti, jer je učiteljica rekla (...) i nabrojila nas četvoricu – petoricu. Ali, kada me je otac doveo pred sjemenište, počelo je vrlo teško razdoblje u mojem životu, usporedivo samo s onim u Lici 1943/4. Moj otac je o sebi mislio kako je veliki, recimo neznabožac. I kad me doveo do sjemenišnih vrata, pozvonio je i rekao: “Sinko moj, nikad nemoj biti pop

ni advokat“, okrenuo se i otišao. Tako da sam bio sam kad su se vrata otvorila. Srećom, dočeka me Josip Bišić Miše, moj kasniji veliki prijatelj i mentor, koji je onda već bio stariji, šestaš, pred kleričkim oblačenjem, on me dočeka. Moji su mu s Raba javili neka me provede kroz sjemenište, neka mi pomogne. Njegov otac i djed bili su u to vrijeme ribari na našoj tuneri. A ja to prije ovoga susreta nisam ni znao.

Prve dojmove u sjemeništu Novak opisuje ovako:

Pa, mučni, plakao sam, jer sam prvi put bio bez mame. Čak je ona došla jedanput, pa smo zajedno u čekaonici plakali. Za mene je bilo vrlo dramatično i samo saznanje, da je ona izašla iz kuće i doplovila u Split radi mene. To mi je samo potvrđivalo da se sa mnom događa nešto sudbinsko. Onda sam se ubrzo suočio sa surovošću života u zavodu i zaradio čušku od starijega prefekta, nizašto, na pravdi Boga, a to je valjda bio dril, to je bio dio predviđena odgoja, da se odmah od početka utjera strah. Mislim da se tada začelo moje kasnije mišljenje o pedagogiji koje se, modificirano, kroz život učvrstilo, i ostalo takvo do danas. Ono, zazvoni zvono, završava učenje, treba se u hodniku svrstati u redove, za, recimo, blagavaonicu, ili, ne znam, u crkvu... I ja sam bio zadnji, netko mora biti zadnji, naprosto nismo mogli svi nahrupiti na vrata učionice u isti tren, on me na vratima dočeka i opalio mi čušku da sam se gotovo onesvijestio, taj Kalajzić. (Novak, 2001: 32 – 33)

Naposljetku napominje da je to razdoblje u sjemeništu bilo vrlo teško za njega:

Nikako to nije odgovaralo mojoj naravi, zato sam i izbačen iz sjemeništa. Nažalost, tek nakon četiri godine. Uvidjeli su konačno da nisam na njihovo brdo tkan, da nisam, zapravo nikad bio duboko religiozan, ni onda kada sam ministrirao ili predvodio krunicu u barbinoj kući za zimskih večeri. Poslije sam se sve više udaljavao od crkve i od religije općenito. (Novak, 2001: 35 – 36)

Slika djetinjstva i školovanja u sjemeništu koja se dobiva iščitavanjem dijelova *Digresije* upućuje na autobiografske elemente u *Mirisima* i sugerira da je autobiografizam jedna od činjenica koja naznačuje da religijskoga u *Mirisima* ima.

Sasvim je opravdano pojavljivanje molitvenih elemenata ako se u obzir uzme i to da se radnja romana odvija u intervalu između Badnjega dana i Sveta tri kralja na prijelazu između 1965. u 1966. godinu, a veliku ulogu imaju običaji i rituali u povodu tih velikih kršćanskih blagdana. (Nemec, 2003: 125)

6.1. Religiozna autobiografija i Novak (ne)vjernik- o potki romana

Upravo autobiografski elementi² i vrijeme u kojemu se odvija radnja romana *Mirisi, zlato i tamjan* konkretiziraju sadržaj romana i omogućuju mu kontekst.

Već sam naslov čitatelja upućuje da je roman religiozno impregniran. (Šimundža, 2005: 594) Radi se, naime, o darovima triju kraljeva, triju mudraca koje oni prinose malomu Isusu: mirisna ulja, tamjan i zlato. Poklonstvo triju kraljeva danas se slavi kao blagdan Sveta tri kralja koji je ujedno i epilog romana. (Visković, 2006: 398) Međutim, sadržaji i radnja romana još više upućuju na mogućnost iščitavanja religioznih elemenata. Vrijeme božićnih blagdana, zavičajna sjećanja i vjerska preispitivanja, revolucijska nasilja i partijske iluzije dovode pripovjedača do odricanja tradicionalnoga i nekih mladenačkih iluzija. (Šimundža, 2005: 594 – 595) O svemu tome svjedoči Novak kroz lik Maloga koji se neprestano vraća idejnim raskrižjima i nekim religioznim slutnjama, moralnim i nemoralnim postupcima, što sve povezuje s blagdanima i doživljajima tih blagdana. Njemu se neprestano nameću religiozne dileme i s jedne je strane ateist koji se odriče svih iluzija, a s druge je pak strane dualistički skeptik vlastitih sukoba koji se prije svega očituju kroz sukob između vjerovanja i nevjerovanja. (Šimundža, 2005: 597 – 598)

Međutim, da bi pokazao odakle takav lik, Novak polazi od religije kojom je Mali bio određen u djetinjstvu, tj. u romanu utjelovljuje autobiografske elemente koji će ga ne samo odati kao kritičara religijskoga dogmatizma, nego će i potvrditi važnost vjerske motivike za recepciju romana.

Kako bi uspio prikazati kako katolicizam svojim ritualima funkcionira u malim neurbanim sredinama, otočnim sredinama kakva je i rapska i kako bi objasnio njegov utjecaj na psihičko stanje osjetljiva pojedinca (Maloga), Novak u *Mirisima* poseže za autobiografskim elementima te se vraća u djetinjstvo opisano u romanu *Izgubljeni zavičaj*. Opisuje obred krštenja vode koji se obavlja na blagdan Sveta tri kralja na kojem, prema tradiciji, Skupština Marijinih djevice svake godine odabire mladog dječaka iz neke od uglednih građanskih obitelji koji bi u ulozi anđela krstio vodu u crkvi. To je za dječaka, ali i njegovu obitelj bila velika čast. Međutim, uz taj se događaj vezalo i pučko vjerovanje da se izabranim dječacima

²Karakteristična značajka Novakova pisanja svakako je kvaziautobiografska čije je obilježje pripovijedanje u prvome licu u kojem se osjeća unutarnja napetost između ja kao junaka i ja kao pripovjedača. (Biti, 2005: 211) što potvrđuje povezanost između pripovjedača i junaka, između samog autora i glavnog lika.

dogadaju nesreće, da se najčešće nakon procesije razbole, a potom i umru. (Visković, 2006: 401)

U toj retrospekciji, ispričanoj iz dječakove (Mali) vizure, dočarava se i atmosfera, tj. obiteljsko okruženje u kojem se dječak nalazi. Opisuju se stric i strina s kojima dječak i živi, stara Štramacera i stričeva sestra Icita koja donosi poprilično nelagodnu vijest da je dječak izabran za anđela. U liku tete Icite prikazao je Novak dogmatičnu i imperativnu religioznost jer već sama njezina pojava, kao pojava glasnika, izaziva nelagodu ukućana. Prikazana kao stroga žena, predstavlja autoritet koji želi osigurati prevlast nad ostalima. Suprotno njoj izdvaja se lik Tete (strine) kojoj se Icitin autoritet ne sviđa i kod koje briga i ljubav prema dječaku nadvladavaju vjerničku pokornost. Štramacera je prikazana kao još radikalnija jer iznosi svoja pučka i svjetovna stajališta. Stric je pak opisan kao raspet između štovanja autoriteta i ljubavi prema dječaku. Nakon ocrtavanja likova koji se nalaze u dječakovu okruženju analizira se njegovo poimanje novopridošle vijesti i prikazuje se njegov osjećaj nelagode i strah od smrti. (Visković, 2006: 401 – 402)

Nakon kašnjenja, paničnih crkvenjakovih uzvika, osjećaj se nelagode i straha pojačavao:

Ja sam zatim bio spreman, čudno opterećen, pripasan, okrunjen zlatnom krunom. Stezale su me naramenice koje su nosile velika bijela krila od pravoga perja. Zeble su me bose noge na hladnom podu sakristije. Župnik je prošao preko mene noseći pred sobom kalež, onda se natraške vratio dva koraka, popravio mi nekoliko čuperaka kose, malo razmaknuo krila, sve bez riječi, jer on je mene i kao ministranta uvijek progonio, i onda se uputi vratima. Frančesko požuri ministrante s kojima nisam smio progovoriti radi čistoće i sabranosti, i pođe pred vrata dajući mi rukom znak da ja čekam tu gdje jesam, i mjesto ministranta povuče on zvono za početak mise. Misle da nisam vidio kako su mi se ministranti podsmjehivali, što nije ništa drugo nego nenavist. (96)³

Prikazujući razvojnu putanju glavnog lika, Novak polazi od djetinjstva u katoličkom okruženju koje se odnosi na strogi dogmatizam tete Icite, Stričevu bogobožnu poniznost, kršćanske rituale i lokalne tradicionalne crkvene svečanosti te dolazi do zrele dobi u kojoj sjećanja na djetinjstvo u religioznom smislu ne predstavljaju lijepe i sretne slike nego ustoličuju jedno sjećanje na kršćansko kao karnevalizirano i ritualno, kao grotesku, a uz crkvu

³Citirano prema Novak, Slobodan, 2004. *Mirisi, zlato i tamjan*, Zagreb: Večernji list. Svi citati iz romana *Mirisi, zlato i tamjan* donose se prema navedenu izdanju i to tako da se u zagradu stavlja broj stranice na kojoj se citat nalazi.

se vezuju osjećaji nelagode, nepripadnosti, straha, prisile i licemjerja. (Visković, 2006: 402 – 403)

7. Iskazni oblici molitve i drugih nabožnih elemenata u romanu *Mirisi, zlato i tamjan*

Prije nego li se krene u analizu nabožnih elemenata u Novakovu romanu, potrebno je istražiti što je i koliko o tome dosad napisano. U povijestima novije hrvatske književnosti (Frangeš, Ivo. 1987. Povijest hrvatske književnosti; Jelčić, Dubravko. 2004. Povijest hrvatske književnosti: Tisućljeće od Bašćanske ploče do danas; Novak, Prosperov Slobodan. 2003. Povijest hrvatske književnosti: Od Bašćanske ploče do danas; Novak, Prosperov Slobodan. 2004. Povijest hrvatske književnosti. Sjećanje na dobro i zlo III.) kao i u pregledima hrvatske književnosti i romana (Milanja, Cvjetko. 1996. Hrvatski roman 1945.- 1990.: nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse; Nemeč, Krešimir. 2003. Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine; Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća. 1965.; Pavletić, Vlatko. 1996. Kritički medaljoni: Panorama hrvatskih pisaca i djela) o religioznoj motivici u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* pisano je, uglavnom, malo ili ništa pa se može saznati tek to da se radnja romana događa u okviru crkvene godine (od Badnjaka do Sveta tri kralja) (Frangeš, 1987: 405; Novak, 2003: 436). U hrvatskim književnim leksikonima i enciklopedijama (Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. 2000. uredio: Anđelko Badurina; Leksikon hrvatskih pisaca. 2000. uredili: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeč, Dario Novaković.; Hrvatska književna enciklopedija, 3. Ma – R. 2011. gl. urednik: Velimir Visković; Solar, Milivoj. 2011. Književni leksikon: pisci, djela, pojmovi) nešto je više podataka o religijskim sastavnicama romana. Iz njih se, osim vremena odvijanja radnje, može iščitati još i to da je lik Madone simbol tradicije i Crkve te da je roman iznimno bogat opisom vjerskih rituala i biblijskom simbolikom na što upućuje naslov (Nemeč, 2000: 535), simbole mirisa, zlata i tamjana kao naslovnih sastavnica i da je vjerska svečanost obilježila pripovjedačevo djetinjstvo (Tomičić; Šakić, 2011: 104). O elementima nabožnoga i religijskoga ponešto ponešto se može pročitati i u predgovorima i pogovorima izdanjima romana. Iz njih se može saznati ponovno o pripovjedačevoj „andeoskoj avanturi“ (Car, 1974: 11), simboli naslova (Hekman, 1997: 315) i vremenu odvijanja radnje (Jurišić, 2004: 234). Nešto se više podataka o religijskome u romanu može pronaći u kritici i člancima u knjigama i časopisima koji govore o romanu *Mirisi, zlato i tamjan*. Uz spominjanu poveznicu Madone i

Crkve te isticanja povezanosti romana sa sustavom religijskih simbola, može se saznati i poneka potankost iz romana posebice opis posljednjeg prizora u romanu kada svećenik dolazi blagosloviti kuću, ali i opis nekih likova i njihov odnos prema vjeri. (Visković, 2006: 398 – 403). Ponajviše se ipak saznaje o liku Maloga koji je ujedno i pripovjedač i koji je kritičar religijskoga dogmatizma. (Nemec, 2003: 123). Najviše je o religijskoj kompleksnosti *Mirisa* prikazano ipak u knjizi Drage Šimundže *Bog u djelima hrvatskih pisaca*. Pažnja je ponovno usmjerena na pojedine likove, vrijeme radnje i pripovjedačevu rezigniranost. (Šimundža, 2005: 597 – 600)

Iz toga je vidljivo da se u literaturi mogu pronaći uglavnom samo podatci o tome da se radnja odvija u vrijeme božićnih blagdana, ponešto o biblijskoj simbolici naslova romana te nekoliko postavki iz autorova života koje su autobiografskoga karaktera i kao takve prenesene u roman. Svakako je bitno napomenuti da je u literaturi vrlo često napomenuto upravo to da je roman prepun opisa vjerskih obreda i biblijske simbolike. Međutim, interpretacije se zadržavaju samo na tome i ne govori se o načinima na koje se to potvrđuje u djelu. Stoga je cilj rada prikazati na koje se načine molitva i drugi nabožni elementi pojavljuju u romanu i na koji način opravdavaju iz literature iščitane podatke i konstatacije da je religijskoga u *Mirisima* mnogo.

Nakon što su uočeni poticaji i motivi upotrebe religijskih elemenata te opseg njihova istraživanja dosad, potrebno je uvidjeti koji se elementi te vrste u romanu pojavljuju i u kojim oblicima kako bi se konstatacija na koju se u literaturi najčešće nailazi (a ona je da je religijskoga u *Mirisima* mnogo) opravdala i oprimirala. Stoga se u radu analiziraju molitveni i drugi nabožni elementi koji pokazuju na koji se način religiozno pojavljuje i kako je impregnirano u romaneskni svijet. Analizom Novakova romana iz perspektive molitvenog teksta razvidna su dva temeljna molitvena oblika - liturgijski i privatni oblik molitve, a onda i ostali nabožni elementi povezani s liturgijskim i privatnim.

7.1. Liturgijski oblici molitve

Liturgijski su oblici molitve u romanu, uglavnom, sastavni dio monoloških i dijaloških dijelova, a u svakoj su pojavnosti inačici reducirani, tj. samo su neki njihovi dijelovi uklopljeni u tekst romana, i to kako bi dali izraženiji ton onomu o čemu se u romanu govori ili kako bi

naznačili ironijsku sastavnicu. U te liturgijske oblike koji se pojavljuju u romanu ubrajaju se molitve i to: U ime oca, Zdravo Marijo i Anđeo čuvar. To potvrđuju primjeri u nastavku:

U ime Oca...znači, i čuje dobro i vidi! (6)

Ne čujem da se prati zdravomarija, to mi fali. Kao duši kršćanskoj. (7)

Anđele moj čuvaru, izagnaj mi iz kuće vješticu i Belzebuba. (12)

U liturgijske oblike molitve mogu se ubrojiti i poklici te sintagme koji su sastavni dio molitve i misnoga slavlja.

To je demobilizacija, raščinjanje, razoružanje. Razarma. Amen⁴. (65)

Jednoga ću dana samo uletjeti k Madoni kličući: Hosana! Heureka! (74)

Potonuo je prior u jamu žičanog uloška, i prior ima duge gaće s vezicama, a ja ga pričešćujem corpus Domini nostri⁵, i čujem gdje u klastru klopću neke olovne kapi u dubinu zdenca i daleko negdje u omari pucaju suhe šiške u krošnji pinije. (79)

Za navedene je liturgijske oblike molitve uočljivo da su one samo najavljene naslovom, ali izostaje i njihova tekstualna potvrda, što se može tumačiti činjenicom da je njihov sadržaj bio svima poznat pa ga nije trebalo ponavljati.

7.2. Privatni oblik molitve

Izraženija prisutnost i pojavnost privatnoga oblika molitve u romanu možebitna je iz dvaju osnovnih razloga. Prvi je taj što se likovi, kada se mole, mole uglavnom kod kuće, dok crkvi kao mogućem mjestu radnje nije dodijeljeno previše mjesta (tek se nekoliko puta spominje opis procesije anđela i opis zvukova koji dopiru iz crkve na ulicu). Drugi je razlog što je uz svaki lik vezan poseban i svojstven oblik odnosa prema molitvi (vjeri i Bogu općenito) pa je privatni oblik molitve najreprezentativniji za pokazivanje takva odnosa. Prema tipologiji privatnog oblika molitve kakva je prisutna u Kanižličevu molitveniku *Bogoljubnost*

⁴*Amen* dolazi od hebrejske riječi, a znači uistinu, zacijelo, biti čvrst, biblijski je izraz koji preuzimaju živi liturgijski jezici. U SZ znači odobravanje i uzvik iščekivanja, a u NZ poklik u liturgijskim i privatnim molitvama. (*Opći religijski leksikon*, 2002: 28)

⁵ Tijelo Kristovo.

molitvena, ona se u *Mirisima* može manifestirati kao streljatoi glasovita molitva. Osim toga molitva je naznačena i molitvenim gestama koje su, uglavnom, privatnog karaktera. Zastupljenost je tih triju molitvenih oblika u romanu podjednaka što pokazuju primjeri koji slijede.

Streljata molitva. Riječ je o kratkoj molitvi, molitvici koja ima dužinu tek jedne rečenice. O njoj Kanižlić kaže sljedeće: „Mlogo će još biti korisno za provesti bogoljubnije i svetije danak od Boga dopušten, ako li priko dan k Bogu često podigneš tvoju pamet govoreći koju vruću, a kratku molitvicu ili odluku ponavljajući ili na pomoć Boga i Gospu zazivajući, ili se priporučujući na priliku: Bože moj! Na slavu tvoju ovi posao hoću činiti. (...) Bože! milostiv budi meni grišniku. (...) Divico, Majko Božja ! moli za me. (...) Ove molitve zovu se molitve striljate, jer kano strila iz luka bačena brzo odleti; tako i ovačke molitvice iz čista i bogoljubna srđca upućene, brzo prid Boga dođu. S ovimi molitvicom možemo se služiti kada prolazimo pokraj Križa ili Kipa, kad se nahodimo u poslu, u napasti i žalosti, i svakoj potrebi. (preuzeto iz: Šundalić, Zlata. 2000. *Tragovi nabožne književnosti u Kovačićevu djelu*. Dani hvarškoga kazališta: Razdoblje realizma u hrvatskoj književnosti i kazalištu. Zagreb-Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 136-162.) Takve kratke molitve koje brzo dolaze do Boga potvrđuju sljedeći primjeri u Novakovu romanu:

- *Bože, lud si! – izdahne moja žena, misleći na mene, a ne...na Njega.* (8)

A moglo bi, Bože moj, biti sve to drugačije. (14)

A moja jadna žena i djeca uživaju, pijani od slobode i od elektrifikacije, plodove svojih i Madoninih velikih žrtava obilno. Deo gratias⁶! (14)

Bože sačuvaj, ali otac je otac... takav slučaj. Samo da sve dobro prođe! (28)

*O corpo di Bucco!*⁷ (28)

- *Bog mu daj pokoj, moja patrona, tužnom upravitelju!* (41)

Ubilo ih načisto ovako ležeć u postelji, na ime naroda, prosti im Bog i sveta Lucija! (41)

Tko meni gospodar, ja njemu sluga! Gospodine moj! (43)

⁶Hvala Bogu!

⁷Tijelo Kristovo.

(...) i onda ti ja skidam, vidiš ovako, stari moj, vidiš, klobuk, i Bog ti prosvijetlio pamet, sretan Božić i doviđenja! (44)

Fala Bogu da barem jedan lupež vidi nepravicu i lupeštinu! (45)

A ma ja ne činim silu, Bog očuvaj! (47)

- Ajde da, Bog mu daj u starosti! (53)

Bog mu daj u starosti! Ma baš ga pozdravi! (54)

- Bože sačuvaj! Kad vam kažem. (57)

Mili Bože, nije trebalo uzmahivati sjekirom pa da se shvati kako je to sve ipak neopisivo lako moguće! (59)

(...) a onaj još neki organ koji postoji ja sam, srećom, zalijevao obilno ovih dana svojim laičkim kakaom, pa s Božjom pomoći, neka ne bude zla! (68)

Rekla je spremno laku noć, i neka je zovem ako bude ne daj Bože. (72)

Onda će zadovoljno uzdahnuti i prosuziti: fala predragocjenoj krvi na ovome daru i što sam pravicu dočekala. (75)

„Per l'amor di Dio!⁸“ sablažnjavao se Stric, znajući da je na čelu onih ukosnica sama kontesa Markantunova. (84)

Ma kako nema, kako nema, santo Dio⁹, kako da nema, kad su baš na njemu bile procjene od lanjskog uroda masline, to mi je, da ne mogu bez toga, sve je bilo preciso na onde tamo njemu, elenco i popis i sve po broju kako koji kmet. (84 – 85)

„E, a neka vas Bog usliša. Ma on je i ministrant, kao malo tko otpiva na staroslavenski e in latino, na dva jezika, i kako mali svetac.“(90)

„Di ste, Božji bili! Di ste, Božji bili, vrime je, vrime je!“ (95)

Pa ipak još nisam, Bogu hvala, ni od smijeha umro. (119)

Čovjek u mojim godinama, Bog ga blagoslovio, rekla bi časna majka, primio je valjda od Boga preobilno, pa mu dotežalo. (121)

⁸Za ljubav Božju!

⁹Bože sveti!

- *Šta sam učinila, Dio santo¹⁰! Bojala sam se da te ne pre onaj strašim, pak sam se onoga pritajila.* (125)

Riječi nisu više uopće nalazile odaziva, i ja sam se poslušujući po kući pitao, hoće li, bože moj, ova godina biti posljednja. (153)

Glasovita molitva. Riječ je o molitvi koja se izgovara glasno, to je usmena molitva. Kanižlić u svom molitveniku iz 18. stoljeća kaže: „Valja znati, da molitva iliti podignuće pameti k Bogu jest od dvi vrste. Molitva od prve vrste jest koja se čini srcem i jezikom, kakono kada Očenaš molimo. I ova se zove molitva glasovita.“ (preuzeto iz: Šundalić, Zlata. 2000. *Tragovi nabožne književnosti u Kovačićevu djelu*. Dani hvarškoga kazališta: Razdoblje realizma u hrvatskoj književnosti i kazalištu. Zagreb-Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 136-162.) Sljedeći primjeri potvrđuju da se i ovaj oblik molitve pojavljuje u romanu, ali i ovaj puta bez tekstualne potvrde molitvoslovnoga sadržaja:

Pozvao sam Tuninu da se premjesti u kuhinju, jer da će Madona zaspati. Da će... da će moliti, moliti! (46)

Ali zaklopila je oči i rekla – Ajde moj Tunina, hodi s mirom doma i pusti me da se molim. (46)

Premda smo sve to skandirali utroje, Madona je govorila zapravo svetoga Tomu u basu. (63)

Obilate i preskrušene tolike molitve moje za čin preporučenja i tvoje duše, brate moj, morat ću reduplikat i umnožiti, a bilo bi bolje da svi mi ta moljenja upravimo za duše naših starih pokojnika! (82)

Štramacera, stara vještica pogrbljena i čorava kao mršava mačke, mehanički je pogledala prema onoj slici na kojoj se isticala bijela bradica i crne obrve Stričeva i Icitina oca i sijeda glava njihove majke, navlas slična ovoj glavi što tu na vratima pospano moli. (82)

„Ala, daj, dosta mi je te litanije i ežaltacije, oštija!“ (83)

Sjedili smo za večerom, a ja sam postrance čitao „Anđeo čuvar“ i bio zadovoljan što ne moram ništa jesti i što sam u cijeloj kući najvažniji. (90)

Nisam vas ni pitala... ah, jadnica. Molit ćemo, recite joj... (121)

¹⁰Bože sveti!

Dahnula je iz suha grla: - Priporučimo se mate ribožjoj! (124)

Molitvene geste. U *Leksikonu ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* liturgijske su geste određene kao „kretanje i držanje tijela za vrijeme različitih dijelova liturgijskih čina i obreda koji odaju ili konvencionalno izražavaju osjećaje što ih pri tom činu treba imati, npr. strahopoštovanje, divljenje, prošnju itd. (Badurina, 2000: 411) Liturgijske geste koje se susreću u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* jesu: križanje¹¹, klečanje¹², dizanje očiju k nebu¹³. Sljedeći primjeri to potvrđuju:

Doktor se pred njom križa i veli: „Ma gospođice Madona, i onda ?! Pa dokle ćemo mi ovako, draga gospođice !?“. (5)

I Doktor se dalje onda križa u našoj sobi, ljutito. (6)

Udara se po džepovima, križa se na vratima, pa u dvorišu; prekriži se valjda još iza ugla, sam za sebe. (6)

Možda bih je jednostavno ubio, samo da se doista prekrižim i zaustavim nasred sobe kao duh?! (37)

Ako si duša od purgatorija, znamenuj se, učini sveti križ i stoj! (37)

Ma on je i ministrant, kao malo tko otpiva na staroslavenski e in latino, na dva jezika, i kako mali svetac. Gledam ga ja kako kleči. Kako gleda očima. Kako zvoni podizanje.“ (90)

Gle, i u ovoj reviji, ovdje na crtežu engleskog karikaturiste, da ne kažemo protestantskog karikaturiste, gle: metalni robot kleči i moli se pred običnim primitivnim velikim čekićem! (122)

Ona se prekrižila obilazeći rukom oštricu noža i izdahnula: - Glas prapavedni! (124)

¹¹ Obilježavanje znakom križa, tj. najkraći kršćanski oblik blagoslova nad sobom i nad drugima. Razlikuju se Mali križ - izvodi se za liturgije na početku evanđelja, palcem desne ruke na čelu, usnama i prsima i Veliki križ koji je uobičajen na početku i kraju molitve ili kakva posla. Geste velikog križa (desna ruka s ispruženim prstima najprije se prinese na čelo, zatim na prsa pa na lijevo i desno rame, dok je lijeva ruka položena na prsima) obično se izvode uz riječi U ime Oca, Sina i Duha Svetoga. (*Opći religijski leksikon*, 2002: 477)

¹² Ljudi mole i klečeći naročito onda kada žele izraziti svoje strahopoštovanje pred Bogom ili svoje ništavilo i kajanje za grijeh, a povezano je s Isusovim klečanjem na maslinskoj gori. (Kniewald, 1937: 110)

¹³ Shvaćanje je ljudi da Božanstvo prebiva na nebu pa je u molitvi prirodno podizati oči onomu komu se molimo. (Kniewald, 1937: 112)

Dizao sam oči k nebu koje se otvorilo i iz kojega su anđeli pokazivali dvije pišljive trstike.
(137)

U psihološku profilaciju likova Novak je uključio, dakle, i privatni oblik molitve u vidu kratkih, tzv. streljatih molitava, kroz glasovite molitve kao i najavom molitvenih tekstova molitvenim gestama. Molitvoslovni tekstovi najčešće nisu tekstualno potvrđeni.

7.3. Ostali nabožni elementi

Da bi se istraživanje konstatcije da je - u *Mirisima* puno elemenata religijskoga - upotpunilo, potrebno je izdvojiti i neke druge nabožne elemente. Osim liturgijskih (*Zdravo Marija*) i privatnih oblika molitve u užem smislu (*streljata, glasovita*), u romanu se mogu pronaći i elementi koji svojim sadržajem, značenjima i iskazima oblikuju religijsku domenu i nadovezuju se na potvrđene molitvene odsječke. Oni su stilski i izrazom uklopljeni u fabularni tijek romana, skladno se i poetski povezuju s tematskim i idejnim slojem romana, a njihova je priroda uglavnom intertekstualna. Moguće ih je podijeliti u dvije osnovne skupine po uzoru na dva tipa molitve koji se pojavljuju u romanu. Prvu skupinu čine nabožni elementi vezani uz liturgiju, a drugu oni elementi koji su vezani uz privatno.

7.3.1. Nabožni elementi liturgijskog karaktera

U prvu skupinu (nabožni elementi s prevlašću liturgijskoga nad privatnim) mogu se ubrojiti sljedeće sastavnice: liturgijski odsječci, propovijed i ispovijed, blagdani i sveci, vjerski običaji, poklici, nabožni stihovani dijelovi. O njihovim pojavnim oblicima nešto više u nastavku rada.

a) liturgijski odsječci

Od liturgijskih se odsječaka pojavljuju oni koji se upotrebljavaju u misama za pokojnike. Pokoj je u kršćanstvu stanje vječnog mira i blaženstva, a obično se veže uz pogrebne izričaje kao što su *Pokoj mu duši, Pokoj vječni daruj mu, Gospodine i svjetlost vječna neka mu svijetli.* (*Opći religijski leksikon*, 2002: 725)

„Pokovječni daruj njima i svjetlosvječna za naše duše morat ćeš mi donijeti vodu nestalo je jer se moram okupati prije puta duše u čistilištu a onda možeš poslije počivati koliko hoćeš počivati u miru aaamen...“ (7)

Bit će i ona skoro poko...pokojduši! Koliko ajde, imate...imate godina? Ukupno. (11)

Osim toga pojavljuju se i još neki obrasci koji se odnose na širenje mira među ljudima koji se upotrebljavaju u liturgiji i pri blagoslovu kuća.

Onako, mala šala! – ulagivao sam se sutradan Madoni – Ili ste zaboravili na: Mir ljudima dobre volje! (180)

- *Mir kući ovoj! – i onda stao privatno mrmeljati kao da mu je latinski materinski – Pax huic domui et omnibus habitantibus in ea!*¹⁴ *Ministranti su za njim pilećim glasom zacrvkotali: - I svima koji prebivaju u njoj!* (214)

b) propovijed i ispovijed

U romanu se nailazi na oblik propovijedi glavnog lika Maloga. On propovijeda nauk malodušnih (kakav je i sam), a iz te propovijedi u kojoj je sadržano pripovjedačevo stajalište, može se iščitati i piščev osobni stav (Visković, 2006: 400)

Propovijedao sam joj nauk malodušnih, da je zapravo sve u skladu s “ponajdrevnijim pravilima svijeta”. Ono nešto malo u što se još može vjerovati toliko je općenito prihvaćeno, toliko je danas već univerzalno dobro, da praktički pripada u priličnoj mjeri svim civiliziranim ljudima i zajedničko je svim religijama i svim ideologijama. Nitko nema posebno pravo na to, i ne mora se čovjek na to zaklinjati, ni pokrivati to zastavama, ni obvezivati zavjetima, ni žrtvovati urotama, da bi se izjasnilo ono malo u što vjeruje. Amblemi i partije služe danas, na žalost, u druge svrhe, a najmanje da privedu ljude dobroj vjeri. I onaj koji kaže da ne vjeruje ni u što, čovjekov je suborac i istomišljenik. Samo onaj nije to, tko u ime svog medvjedeg shvaćanja zajedničke sreće svih nas, gazi ono malo vjere u čovjekovu budućnost što je još preostalo u ljudima.
(212)

Osim toga pojavljuje se i oblik ispovijedi u kojem se Mali (opet u svrhu ironije) ispovijeda moru:

¹⁴*Mir kući ovoj i onima koji prebivaju u njoj!*

Ali sam došao na ispovijed moru. Dragi gospodine More! Brodu se uzmu vesla, jedro, kormilo, sve; spužve, užad, kante, podovi, čak i sidro. Razarma. To je demobilizacija, raščinjavanje, razoružanje. Razarma. Amen. (65)

b) blagdani i sveci

Nabožnost Novakova djela potvrđuje i pojava svetaca. Gotovo je cijeli roman prožet imenima svetaca, nekim elementima iz njihova života, njihovim zaštitničkim ulogama. Potrebno je istaknuti kako pojavljivanje svakoga sveca ima kontekstualizirano značenje, ali ujedno odaje i to da likovi poznaju svece, njihove živote i da ih štiju. Kako se radi o božićnom vremenu, uglavnom se pojavljuju sveci koji se slave upravo u to vrijeme što potvrđuju sljedeći primjeri. Prvi je od njih sveti Andrija¹⁵ koji se u romanu najčešće spominje jer mu je posvećena crkva na Otoku:

Prije nego se napila, pogledala me još iz svoga groba i zajecala bez suza, glasom Svetog Andrije: Tra-ve, tra-ve! (22)

Velika počast odaje se i svetom Kristoforu¹⁶:

Zar nisu ovaj otok opsjedale i opasne normanske lađe, i da još nije bilo svetoga Kristofora našega, koji je s gradskih zidina glavom odbijao topovsku tanad i vraćao je na njihove glupe galije, ne bi bilo u nas Fjere, niti biste na Kristoforovo ljubili srebrnu kutiju sa svečevom lubanjom. (34)

Česti su i zazivi svetoj Luciji¹⁷:

¹⁵Andrija je bio ribar sa sjevernih obala Genezaretskoga jezera i prvi kojega je Isus pozvao k sebi. Bio je brat Šimuna Petra kojeg je također doveo k Isusu. Kasnije je zajedno s bratom bio sljedbenik Ivana Krstitelja. Svagdje se navodi kao jedan od prvih četiriju apostola, a u evanđelju se spominje kao jedan od učenika koji je uključen u čudo prilikom kojeg je Isus nahranio 5000 ljudi. (*Velika knjiga svetaca*, 2011: 294) Zaštitnik je ribara i trgovaca ribom, mesara, rudara i užara, a zaziva se kod ženidbe i neplodnosti. Blagdan se slavi 30. studenoga. (Gorys, 2003: 52) Upravo je Andrijina zaštitnička uloga (ribari i trgovci ribom) vrlo važan razlog što ga otočani često zazivaju.

¹⁶Sveti Kristofor zaštitnik je u nevolji, putnika, hodočasnika, vozača, prometa, pomoraca. Ubrojen je među 14 pomoćnika u nevolji. (Sirovec, 2003: 145) Njegovo ime na grčkom znači onaj koji nosi Krista i po toj je priči najpoznatiji. Naime, bio je čovjek divovska rasta i odlučio je služiti najmoćnijem čovjeku na zemlji no Sotona ga je odbacio i on odlazi na drugu obalu rijeke. Jedne olujne noći na rijeci se pojavilo dijete, a Kristofor ga je na svojim leđima prenio na drugu stranu rijeke. Dijete mu je objasnilo da je na svojim leđima nosio sve grijeh svijeta, a Kristofor je u djetetu prepoznao Krista. (*Velika knjiga svetaca*, 2011: 194) Sveti se Kristofor u romanu spominje kao spasitelj od normanskih napada.

¹⁷Sveta Lucija zaštitnica je pokućaraca, svjetla, slijepih i bolesnih na oči. (*Velika knjiga svetaca*, 2011: 310) Njezin je blagdan 13. prosinca, a prikazana je kao mlada žena u dugoj odjeći kojoj je grlo probodeno mačem, s krunom ili knjigom, dvostrukim križem ili palmom, uljanicom ili svijećom; ponekad na plitici nosi dva oka) (Gorys, 2003: 250)

Ubilo ih načisto ovako ležeć u postelji, na ime naroda, prosti im Bog i sveta Lucija! E, da.
(41)

Od ostalih svetaca, čiji blagdani nisu smješteni u božićno vrijeme, u romanu se spominje sveti Ilija, sveta Bernardica, Gospa od Karmena, sveti Guliver, sveti Marko.

Nisu li to Erminijini aspirini, Ilija sveti, gromovniče? (77)

Bernardica se čudi Majci Božjoj¹⁸, a svetoj vodi što curkom curi pred njene skutiće...u tri boje na samoj kantici sred vitirne, ni najmanje... Erm... ERMINIJA! (123)

Gorjela je crvenilom kao transparent Gospe od Karmena. (133)

Morao bih reći da su krive te njezine slatke male mokasinke na dugme kao sveti Guliver...
(168)

Meni je samo smiješno kako se vi odlično snalazite, kako vam je svejedno, kako odišete kozmopolitski čak i na mome stolcu i pod ovim patrijarhalnim krovom u sjeni Svetoga Marka...(177)

Blagdani koji su sastavni dio sižea romana jesu: Badnjak, Božić, blagdan svetog Stjepana, blagdan Nevine dječice, Silvestrovo, Nova godina, Sveta tri kralja, a citatne potvrde nalaze se u nastavku:

Nije se sjećala uzroka, sjećala se samo svoje ljutnje, a i nju je zaboravila danas, kada je saznala da je Badnjak. (40)

Mala, daj Tunini, Mada, još dva kolačića friška, oštija, neka i on zna da je Božić, je li tako!
(44)

Queste parole di colore oscuro, vrzmaju se mojom glavom u zimskom vrtu Madone Markantunove našte srca o izlasku sunca na dan svetog Stjepana.¹⁹ (101)

¹⁸ Sveta Bernardica bila je redovnica koja se od rođenja odlikovala srčanom pobožnošću. Dok je s djevojčicama kao dijete skupljala suha drva uz rijeku, nešto je odjeknulo, a ona je ugledala kako se pored špilje njišu grmovi. U špilji se u sjajnom obliku pojavio ženski lik u dugoj bijeloj haljini s krunicom u ruci, a taj je lik predstavlja Djevicu Mariju koja je od Bernardice zatražila da se kod svećenika zauzme da se kod pećine sagradi crkva pored koje će se okupljati ljudi i priređivati procesije. Njezin je blagdan 16. travnja. (Sirovec, 2003: 59)

¹⁹ Sveti Stjepan poznat je kao prvi kršćanski mučenik koji je rođen u Jeruzalemu kao Židov, a nakon Isusova razapinjanja na križ prešao je na kršćanstvo. Bio je jedan od sedam đakona koje su apostoli postavili da im pomažu i služe te dijele milostinju siromasima. Zaštitnik je đakona, klesara, proizvođača ljesova, konja, bolesnika s glavoboljom. (*Velika knjiga svetaca*, 2011: 317) Njegov je blagdan 26. prosinca, a prikazivan je kao đakon s palmom i knjigom na kojoj leže tri kamena koje često drži i u ruci. (Gorys, 2003: 345)

- Danas, Madona - doviknuo sam poslovno – Nevina dječica su dvadeset i osmoga. Danas. (125)

I danas, na samo Silvestrovo, čuči gore pred oltarićem, a mene Madona zove k sebi u sobu i upire kažiprstom i nepredvidivim malim prstom u strop, jer joj drukčije ne ide, i tiho, tiho šapće u te svoje rašljice: - Već koji dan se čuje! (135)

I tako. Pa lijepo. Stara je godina. Tko zna šta će biti u drugoj godini? (141)

Čestitao sam joj ukratko i rekao da je to od srca, i da ono s nožem mora zauvijek zaboraviti, a ona je odgovorila da Nova godina nije ni crkveni blagdan, ni državni praznik, nego atmosferski, ili tako nešto, astronomski, blagdan zvjezdoznana, pa da se može čestitati, slobodno, hajde ovaj put vrlovažno, vrag odnio sreću i koje koje kojejima. (150)

U našim vratima stajala je Stričeva teta Icita baš uoči Sveta Tri Kralja²⁰, i to je bio takav događaj! (81)

c) vjerski običaji

Vjerskoj simbolici romana pridonose i crkveni običaji koji su se događali u božićno vrijeme, a odnose se na običaj odlaska na ponoćku, posvetu vode, običaj davanja mise zadušnice, blagoslova kuće:

(...) jer su usput, za crkvu, povirili samo vidjeti, a idu zapravo na ponoćku, više radi običaja, to nije neki klerikalizam... (70)

(...) gledati i promatrati kako ćeš izvršavati u crkvi Božje izabranje i blagoslov od vode svete, la benedizion dell' aqua santa (...) (94)

Župnik je prošao preko mene noseći pred sobom kalež, onda se natraške vratio dva koraka, popravio mi nekoliko čuperaka kose, malo razmaknuo krila, sve bez riječi jer on je mene i kao ministranta uvijek progonio, i onda se uputi vratima. (96)

Ljudi su klampajućí posuđem krenuli prema badnju i grabili svetu vodu, pazeći da ne kaplje okolo, a ja sam bio živ (...) (99)

²⁰Sveta tri kralja slave se 6. siječnja i zaštitnici su od nevremena, putnika, hodočasnika (Sirovec, 2003: 19) Njihovo poklonstvo ima simbolično-dogmatsko značenje i jedan je od najstarijih motiva kršćanske umjetnosti. Taj prizor predstavlja klanjanje triju kraljeva Kristovoj božanskoj naravi. (Fučić, 2000: 497)

Ove godine nismo dali zadušnicu za dušu moje tete Icite! (135)

Don Vikica je otvorio molitvenik izgovarajući glasno i nerazgovijetno riječi obredne. Blagoslivljao je kuću i njene žitelje.(...) Svećenik je iz otvorene ladice u rukama ministranta srebrnom žlicom zagrabilo tamjana i posuo ga draguljarskom kretnjom po žeravici u kadionici. Moleći, zapijevajući i kadeći po kući gomolje sivoplava mirisava dima, zavirio je na vrata Madonine sobe. Ministranti su nabirali nosove idući za njim i zgedavajući se u grču kašlja. Onda im je on vratio kadionicu zveckajući njenim lančićima, dao je da mu pridrže molitvenik, i sa obje ruke stao otkrivati ispod reverende džep od hlača. Iz njega je izvukao bijeli krnjak krede, podigao se na prste i na unutrašnjem tramu gornjeg praga sobnih vrata ispisao kredom magične znakove 19 G + M + B 66. (214 – 215)

Draga je ministrantu tutnula novčanicu. (215)

d) poklici

U romanu se nailazi i na nekoliko poklika koje izgovaraju likovi. Njihova je funkcija posvjetočiti religijsko i ironizirati ga izjednačujući ga s posve bezazlenim svakodnevnim situacijama. Na primjer:

- Krist kralj!²¹ – govorila je Madona oduševljena lijepim izgledima – Nema miš-maš! Dat će on komitima po repici! Sursum corda!²² (67)

Jednoga ću dana samo uletjeti k Madoni kličući: Hosana²³! Heureka! (74)

Poplašio sam se da će Draga upasti u lamentacije, jer takvo je sada njezino stanje i tko zna kada će otupiti i zaboraviti. (212)

e) nabožni stihovani dijelovi

²¹Krist kralj predodžba je Krista kao okrunjenog kralja - Krist se prikazuje s atributima zemaljskih kraljeva: plaštem, žezlom i krunom. (Fučić, 2000: 380) Osim toga, to je i Gospodnji blagdan iz skupine tematskih blagdana, slavi se u posljednju nedjelju kroz godinu kao završetak liturgijske godine, odnosno u nedjelju prije adventa. (*Opći religijski leksikon*, 2002: 475)

²²Sursum cordia, lat. gore srca, u katoličkoj liturgiji, poticaj na pobožnost na početku. (*Opći religijski leksikon*, 2002: 908)

²³U prijevodu s hebrejskog znači *spasi nas*. U SZ značila je najprije vapaj Bogu ili kralju, a potom svečani i zaklinjački zaziv.

Stihovani dijelovi u romanu također su označnica religijske motivike. Oni su uglavnom povezani uz određene svece i molitve njima što svjedoči Madonina molitva svetoj Barbari i Šimunu:

Madona je opet recitirala:

*Santa Barbara, San Simon,
Liberene de sto ton,
De sto ton, de sta saetta,
Santa Barbara benedetta.*²⁴ (77)

Dva su stihovana dijela ulomci iz psalama:

*Do večere je Madona tiho pjevušila Od straže jutarnje sve do noći, riječi posmrtnoga psalma, na neku tužnu ariju iz Trubadura.*²⁵(39)

*(...) dok ja ostajem kao buzdo sa crvićem na vrhu prsta, siljući onemoćalu maštu i ne videći više ni pirke na dnu barke, niti sunčeve ljuskice, nego gutajući kiselkaste slinice i moleći Boga, kojega sam do jučer prezirao gotovo kao Erminija, da moju tlaku Madoni milostivo dokine secundum magnam misericordiam suam.*²⁶ (109)

Treću skupinu stihovanih dijelova čine ulomci božićnih i crkvenih pjesama:

*Tariba je imao fajerunt, i onda nema tu, nije to u se vrime godišća*²⁷*neograničeno!* (66)

*U ovom pospanom popodnevu, koje po tradicijama kojih se ona boji umjesto da ih shvaća, treba da donosi dobru volju et in terra pax hominibus*²⁸ *dogodio se na trenutak i apsurdni kozmički rendez-vous između nas dvoje koji se odavno udaljujemo u suprotnim smjerovima.* (93)

*Orgulje su tiho zapjevale, a djevojke s orgulja visoko u dnu crkve najprije su kao vrane zagraktale: „Tri-kra-lja...“, a onda zahihotala „ja-ha-hu...“, a onda se začulo orguljaševo psikanje, i djevojke su zapjevale nježno kao anđeli: „so-nih-sun-čaa-nih stran...“*²⁹ (97)

Posebnu skupinu stihovanih dijelova čini Madonina brojalica posvećena svetom Tomi³⁰:

²⁴Sveta Barbaro, sveti Šimune, / Oslobodite nas toga groma, /Toga groma i te munje, /Sveta Barbaro blagoslovljena.

²⁵ stih iz 130. psalma (Pouzdanje u Boga)

²⁶ stih iz 51. psalma (Ispovijed raskajana grešnika)

²⁷ Odnosi se na božićnu pjesmu *Va se vrime godišća*.

²⁸ *I na zemlji mir ljudima(dobre volje)* – stih iz božićne pjesme kojoj prvi stih glasi *Slava Bogu na visini*.

²⁹ Božićna pjesma *Tri kralja jahahu*.

Umjesto da se kostriješi i puše na neželjenu gošću, ona ju je ogledavala u sve toplijem zanosu i glasom uspavanke stala govoriti riječ po riječ: Sveti Toma na zlatnoj... na zlatnoj katridici... Toma na zlat... (62)

Madoni sam htio reći da se prisjeti brojalice, ali se ona domogla rajskog smiješka koji je obasjao cijelo uzglavlje, i nastavi sama:

*... katridici sedjaše,
mrižice pletjaše,
viškice lovljaše.*

Erminija se oporavila od smijeha i iznenađenja, pa prihvati s Madonom:

Viškice mu govorahu...

Onda smo sve troje u potpuno zbrkanom i raznoglasnom i nesložnom i neskladnom, ali od unutrašnje navrle miline ustreptalom korskom recitativu stali skandirati:

*Sveti Toma, pusti nas
za Božić doma!
Kad izbrojite po moru pešće,
po gori trešće,
po svim kokošam perje,
onda ću vas pustit doma,
sve i odma. (63)*

(...) jer Madona, eno, premeće okožali svoj jezik među desnima i ponovno ispituje svoju usahlu memoriju: Sveti Toma na zlatnoj katridici sedješe... mrižice pletjaše... viškice lovljaše... (64)

Tariba je imao fajerunt, i onda nema tu, nije to u se vrime godišća neograničeno! (66)

7.3.2. Nabožni elementi u prostoru privatnoga

U oblike molitve ili molitvene odsječke u kojima ipak dominira privatno nad liturgijskim mogu se ubrojiti zahvalnice ili pohvale, kletve ili zaklinjanja i društveni običaji koji su povezani s božićnim vremenom. U nastavku se nalaze potvrde iz romana za svaku od navedenih triju sastavnica.

³⁰ Brojalica koju Madona i ostali izgovaraju i privatnog je i liturgijskog karaktera.

a) zahvalnica / pohvala

Grančica bora za okitit i namirisat. Pa falabogu! Za sva dobročiniteljstva. (41)

Onda će zadovoljno uzdahnuti i prosuziti: fala predragocjenoj krvi na ovome darui što sam pravicu dočekala! (75)

b) zaklinjanje / kletva

- Sam rekla, oštija, da je ovo šanpjero došao popopovodu, majke tibožje! Sauuu reolom... rereolom. (9)

- Neka, bogati, jadna pu tu tutuje... ajme, šta sam se sva prepala!! (9)

Dok budeš sam. Bogami. Prije Božića, prije. Sad, saovidana. (10)

Jer bi se bedasta Draga onda prepala, jer bi onda ostala, i fini ti je to onda Božić i novago novagodina, milogatiboga! (11)

Ova ženska ne zna šta je stid i šta je sram, bogatimiloga, nego ovako čoviku ravno do postelje. (25)

- Ne rugam se, konteso, tako mi Bog pomogao! – uskliknuh položivši dlan svoj na balčak i kucnuh mamuzicama. (54)

I toliko sam, bogati, skrušen i pokoran, kao da ću naslijediti carevo blago dužda Orseola! (76)

Eno ga, ovaj čas, bravo, bogami! (87)

- Na moj ili na vaš?! Tako ti boga, to gotovo zvuči kao prijetnja! (116)

c) društveni običaji

Vjerski sadržaj Božića i kulturološki okvir njegova kalendarskog smještaja postali su izvor umjetničkog nadahnuća tijekom stoljeća u svim kršćanskim narodima. Uz njega se vezuje ciklus narodnih običaja kao što su božićno drveće, božićno žito, božićne pjesme, badnjak. (*Opći religijski leksikon*, 2002: 119) Čitatelj se u romanu može susresti s brojnim božićnim običajima koji su se održavali na Otoku, a njihovi opisi uglavnom proizlaze iz govora lika Tunine. Običaji su bili razni, a čestitanje Božića ujutro bio je među važnijima. U nastavku slijede opisi božićnih običaja:

Jutros je došao stari Tunina s granom bora i s jednim mršavim pjetlićem pod pazuhom. (40)

- Pa smo vam čestitali Badnjak, ili ste zaboravili?! (41)

Ispunili bi kmetovi na Badnjak vrt puranima, kopunima i kokošima. Bronzine ispunili jajima. Preostao je odavno još samo Tunina. Nisu svi ni pomrli. Komunistam, moj narode! Danas perad blagdan i svagdan još neočerupana ulijeće u nove frižidere umjesto u stara naša dvorišta. (42)

Iako sam na sve već odavno zaboravio, ovo mi je vratilo nešto od nekadašnjega Badnjaka. Tako sam perje šišao samo u Stričevoj kući, gdje je živad pristizala na Badnjak možda i više nego ovamo, jer se svako prispjeće tamo zaprimalo s milostivim odobravanjem, a ne kao ovdje nehajno. Jer se znalo, pamtilo i registriralo. Tamo je dolazio i Tunina nepogrješivo. Bio je star kao i danas. Na stolovima su bila naslagana brda mekih i suhих baškota i boce komovice. (43)

- Ružmarinom si mi okitio sobu da nisam ni oservalo. (57)

Nagori kandelu ispod bora. Nagori. Još malo pa će se roditi djetić. (61)

f) pozdravi

- Faljenisus šjora parona i Bog im daj zdravstveno stanje i sriću najveću u svakom dobru i veselju svete ove blagdane... (40)

7.4. Biblijske osobe i citati

Novakov je tekst pun biblijskih aluzija, citata, osvrće se na biblijske osobe, događaje koji upotpunjuju religioznu predmetnicu romana.

Osvrćući se na nekadašnje Madonino bogatstvo, Mali izgovararečenicu koja je aluzija na onu iz Matejeva evanđelja „Molite, i dat će vam se! Tražite i naći ćete! Kucajte i otvorit će vam se!“ (Mt, 7,7, 2006: 801)

Nikoga više štedjeti, dosta je bilo sužanjstva i otimačine! Kucajte i otvorit će vam se, tražite i naći ćete, lažite i vjerovat će se! (75)

Razmišljajući o svom promašenom životu i bezuvjetnoj predaji Madoni i brizi o njoj, Mali uviđa da smisao života možda i nema smisla tražiti, polako se prepušta i miri s onim što je takvo kakvo mora biti. Tada se za usporedbu donosi biblijski citat *Ecce homo*³¹.

S otežalim bolnim mošnjama, odgurnut od ovih djevnica kao od onih silnika gore, stojim na povišenom trijemu kao Ecce homo! s prstima među zubima i s punim mjehurom, koji ću ovaj čas isprazniti ovako s trijema. (134)

Nakon povratka od Olge i Lina, Mali ukratko opisuje njihov život aludirajući na Abrahama i Saru.

Inače su samo iznajmivali sobe svojim stalnim Austrijancima, a zimi u pustoj kući živjeli tiho i sretno. Jer bjehu bezdjetni. (147)

Mali nekoliko puta poseže za biblijskim sastavnicama. Govori o Sodomi i Gomori, Kajinu i Abelu, poseže za pričom o gubavcima, spominje se Mojsije i Samaritanci. Sva ta uvođenja biblijskih imena Novaku uglavnom služe za ironizaciju i stvaranje bezizlazne situacije za njegov glavni lik:

Čitanje romana poistovjećivao je inače s bludnim grijehom i uvijek prijetio da će te prascarije zderati ovako, i sažgati kao Sodomu i Gomoru. (88)

(...) kao da se na ovom našem dremljivom otočiću jutros isplaćuju sve ratne štete još od Kajinovih pa do najnovijih bratoubilačkih dana. (105)

I prihvatio sam se toga zanimljivog posla više zato da bih tiho otočno podneblje oslobodio zvižduka mlažnjaka, nego iz samaritanskih razloga. (108)

Učili su nas da izujemo cipelu ako hodamo za hromim. Hromost je defekt, pa ni pred njom pametni ne žmire, nego rade plastiku i proteze. Abiti obazriv prema glupanu, gore je nego skidati cipelu. To je kao da se iz solidarnosti grlimo s gubavcem, i gore još, jer glupost je pogibelnija od mnogih strašnih bolesti – opasna je i zdravima. (109)

Ma nema veze!!! Hahaha! – i samo je njihao kažiprst iznad glave poput Mojsija, poprječujući meni ovamo otraga, jer nije vidio kako sam ostao zbunjen i zblesavljen. (119)

³¹S latinskoga prevedeno znači evo čovjeka. Riječi koje je prema evanđelju izrekao Pilat pokazujući svjetini izmučena Isusa, okrunjena trnovom krunom. (*Opći religijski leksikon*, 2002: 227)

Iz Madoninih i Erminijinih replika za blagdan Nevine dječice iščitava se još jedna biblijska osoba, a to je kralj Herod.

- *Na koji dan spada Irudovo pokoljenje? – pitala je Madona.*

- *Kralj Herod – reče Erminija drhtavim glasom – počinio je zločinački kipokolj nad nevidjećom dječicom na današnji dan, ako je danas dvajstosmi. (125)*

Pred blagdan Sveta tri kralja pojavljuje se biblijski motiv zvijezde repatice i satirični opisi njihova dolaska.

- *Može biti da im se ukazala repatica! Neka idu s mirom, ne plači, buzdo! Šta te briga! (129)*

Ona, međutim, kako je banula iz vrta, koji možda nije bila ni napustila, glavinjala je po kuhinji poput šišmiša, pa ni poslije Draginih razjašnjenja nije uspijevala razmrsiti to malo klupko besmislica, ali je pristala da ne ulazi u sobu, osim ako iznenada dohujе Gašpar, Melhior i Baltazar, a onda će svakako spašavati što može. (199)

To betlehemsko jahanje ususret kraljevima bilo je bolno pijanstvo na slamici oštroj zategnute svijesti; dežuranje i napijanje hladnog oroza nad samim bezdnom putenoga sna i tople slasti; griješenje pred neuviđavnim svetotajstvom doživotnog djevičanstva. (211)

Vrlo važno mjesto zauzima i citat iz Biblije, tj. Kranjčevićeve pjesme Eli! Eli! Lama azavtani: *Što smo nebu bliži, sve od neba smo – dalji!* također u ulozi iskazivanja egzistencijalne nakupljenosti.

8. Tko se moli u romanu: panorama odnosa likova prema religiji i Bogu

Kako već sam naslov Novakova romana upućuje na svojevrsni biblijski podtekst, to se simbolički i alegorijski nedoslovni plan romana može iščitati i u njegovim likovima. Budući je molitva i odnos prema Bogu onaj aspekt koji je presudan za opravdavanje problemske premise, u nastavku se donosi način na koji se pojedini lik odnosi prema Bogu i koliko se on moli, ako se moli.

8.1. Mali- gorljivi ateist ili uzorni sljedbenik nevjere

Glavni je lik romana, tj. pripovjedač (pripovijedanje u prvom licu opravdava činjenicu izjednačavanja pripovjedača s glavnim likom, koji nema ni u svome višeznačnom imenu neku doslovnu označnicu konkretne osobe) (Zlatar, 1998: 108), rezignirani humanist koji se ispaštajući zbog grijeha iz prošlosti pročišćuje od sveokupljajuće ideologije i njezine pozadine te od naivne vjere, bezbožništva i lijevog dogmatizma. U liku Maloga prikazana je cijela jedna generacija koja je prihvatila utopijski zadatak te pokušala srušiti ono što su nalagale tradicija i povijest. Međutim, posezanje za tim pogurava Maloga u samo još veće beznade, nova razočaranja i deziluzije. Upravo zbog toga glavni smisao njegova života postaje volontersko dvorenje starice Madone. (Nemec, 2003: 123) Mali je predstavnik pokoljenja malodušnika koji ni u što ne vjeruje, čak ni u to da će Madona ikada umrijeti. Dvorenje je Madone, stoga, Mali prihvatio kao neku vrstu pokore koja se prije svega odnosi na njegove sukobe sa stvarnošću i shvaćanjima te stvarnosti. (Pavletić, 1996: 450) Uokvirujući vlastiti život u klaunovske i groteskne situacije, Mali sam za sebe kaže da je „budalasto neko potucalo“, naziva se retorom i frazerom, pije, glumi i laže. O tome svjedoči i njegov odnos s drugim likovima koji, dakako, primjećuju njegove groteskne podvige (opatica iz samostana mu predbacuje da sve izvrće u šalu, supruga Draga ne voli njegove kalambure). (Beker, 1976: 232 – 233)

Odnos Maloga prema religiji sličan je onomu prema povijesti i prošlosti. Mali religiju negira, ona nema mjesto u njegovu životu što je dakako povezano s autobiografskim elementima prenesenima u roman.

Koliko god njegovao Madonu i time pokazivao određene kršćanske vrline, u Malome se ne mogu pronaći osobine dobra katolika jer se prema vjeri odnosi s primjesom ironije i cinizma, a u odustajanju od svih velikih životnih ciljeva ne vjeruje više ni u kakvu vrhnaravnu ili veliku ideju iz čega jasno slijedi nepriznavanje katoličkog moralnog kodeksa (epizoda u romanu u kojoj svjesno zavodi koludricu Luciju). Iz gledišta katoličke moralne doktrine, grijeh je počinio ne samo zavodeći Luciju nego i varajući suprugu. On je katolicizam napustio još u mladosti kada je izgubio povjerenje u svete rituale. Ipak, Malome je duboko usađena potreba za religioznim odnosom prema svijetu (odakle i bogatstvo vjerskim aluzijama u romanu), ali i za pripadanjem ideologiji koja vjeruje da znanstvenim metodama i dokazima može objasniti pozicioniranost maloga čovjeka u svijetu. Upravo je zbog toga Mali svjestan da su mu povijest i religija ipak donekle odredile život, a odatle onda i njegova konstatacija: „Meni, kada umrem, neka se postavi na grob crvena petokrakazvijezda razapeta na crni križ.“ (Visković, 2006: 403). Sasvim je jasno vidljivo da je Mali neprestano između važnih postavki

koje su dio njega, u njemu neprestano tinja sukob između vjere i nevjere. On ipak ni u što nema povjerenja, ali se vlastitim problemima neprestano vraća i stalno ih ponovno propituje, o njima razmišlja iako ih ironizira. I koliko god bježao od religije i povijesti, nezaustavljivo im se vraća. Iako je razočaran i resigniran, on je ipak religiozno osjećajan (brine se o Madoni), s vjerom neprestano komunicira preko vjerskih događaja i sakralnih simbola, u stalnom je njezinu okruženju (prihvata križ, svjesno proživljava blagdane i crkvene obrede, prima pisma i božićne čestitke, sudjeluje u blagoslovu kuće, a jasno se i prisjeća događaja iz djetinjstva povezanih s vjerom- anđeoske glume, pobožnog Strica i tete Icite, a rado spominje i Svetog Andriju te Madonin oltarić za kojim je, kako ona kaže, on trebao biti zaređen kao mladomisnik. (Šimundža, 2005: 598 – 599)

Da je otok opravdano mjesto radnje (uz autobiografsku referencu) koje predstavlja čistilište, moguće je ustanoviti. Otoci su općepoznati kao mjesta na koja su ljudi odlazili i posve se dobrovoljno povlačili kako bi tamo okajavali svoje grijeha i kako bi se priklonili samačkom životu u askezi, meditaciji, samoanalizama, molitvi i šutnji. Upravo je i Mali u romanu zauvijek ostao na tom otoku (vjerojatno Rab) kako bi na njemu, u miru i tišini, okajavao vlastite grijeha počinjene u mladosti, kako bi postigao katarzu i u konačnici se pomirio sam sa sobom, (Nemec, 2006: 19) a ta se „otočnost“ u liku Maloga prepoznaje kao odraz životne sudbine i životnog sna. (Kovačić, 1991: 160) Upravo u tim prostorima „mediteranskog otoka, u kojem vlada kult smrti i permanentnog okajanja, invalid budućnosti samaritanski je nagnut nad invalidom prošlosti“ – Madonom. (Zima, 1991: 149)

Iako ne vjeruje, osjećaj za prave životne vrijednosti, kao što su iskrenost i poštenje, kod Maloga nisu uništene (otuda i želja za pokajanjem). On je u mladenačkome odnosu sa ženom, nostalgija za djetinjstvom sasvim je vjerodostojna i nekrivotvorena, a prema Madoni ne osjeća samo suštu obvezu, on je čak uvažava, on prezire skorojeviće (epizoda s Doktorom u kojoj Mali uočava njegovu pohlepu za materijalnim), a poštuje tradiciju (razgovor s Tuninom). Iako se pak ruga svim institucijama, pa tako i Crkvi, on zadržava iskonsko poštenje prema životu što je opet u suodnosu i skladu s transcendentnim vrijednostima. (Mandić, 1984: 72) Posljedica je to toga što Mali, dok traga za životom, traga i u religijskom smislu. (Solar, 2011: 312)

Kako ne može izdržati u tim napetim sustavima vlastite egzistencije, Mali se kao junak-samaritanac spašava i ironijom i samoironijom (Peti, 1970: 103) Upravo je takva egzistencijalna tjeskoba i nepronađenost samog sebe kod glavnog lika i jedan od razloga što

se u romanu ne saznaje njegovo ime- on ga nikad eksplicitno ne izgovara, a drugi ga izgovaraju uvijek u obliku nadimka ili neizravna obraćanja. (Škvorc, 2008: 21)

Međutim, koliko god negirao religiju, Mali, bio on vjernik ili nevjernik, dogmatik ili kruti ateist, pripada zapadnokršćanskome kulturnom krugu i njegov je neodvojivi dio. Upravo je zbog toga religija i religijski okvir sastavni dio njegova poimanja svijeta, njegova načina razmišljanja i prosuđivanja i upravo su zbog toga *Mirisi* bogati njegovim razmišljanjima o vjeri i Bogu jer, ako ih u njega i nema, oni su tu, utvrđeni su obrasci ponašanja i ljudskih čina. Onda i rezignacija, skeptikanstvo, mazohizam i sve ostalo što možemo povezati s Malim-nevjernikom pomalo i ima smisla jer u silnoj želji da se prikaže nevjernikom pada u konflikte sa suprotnim koje je dio njega. Upravo je ta pripadnost jednom kulturnom krugu i njegovu društvu i jedan od razloga neprestana propitivanja Boga i vjere. Mali se u cijelom romanu vraća iskonskome, vraća religiji, a vrlo se često upravo iz njegovih usta može čuti baš i riječ Bog: *Svjetlo je prekinulo njeno stenjanje, tako da sam se zabezeknut okrenuo prema krevetu misleći da me je Bog već pretekao* (21), a onda i pokazuje neke naznake vjernika jer kaže: *i mjesto trpkih trava podario joj slast blaženstva vječnoga.*(21) Iz te se konstatacije Maloga jasno može izvesti zaključak da je on u dodiru s vjerom, možda je ona uistinu ostala kao proizvod strogog katoličkog odgoja u djetinjstvu, ali je još uvijek prisutna. Ako se u obzir uzme okruženje u kojem se Mali nalazi, sasvim je jasno vidljivo da se on druži sa starim tradicionalistom Tuninom od čijih postavki i razmišljanja gotovo da i ne priježe. Osim toga, protivi se Doktoru za kojeg smatra da je pohlepan, što se dakako ne slaže s katoličkim načelima. Mali ostvaruje i kontakte s časnim sestrama iz obližnjeg samostana, ali Mali i slavi blagdane (Badnjak, Božić, Sveta tri kralja): *Popodne smo Madona i ja sami slavili u tišini i samoći blagdanskog. Časne su nam poslale tanjurić slatkiša i bočicu maraskina, kao kapi za uho.* (76)

Možda se ne bi trebalo govoriti o kontradiktornosti u Maloga, nego više o onome što ga je uistinu obilježilo (vrijeme u kojem je rođen i odrastao i vrijeme u kojem sad živi), ali ipak, ta su dva vremena usadila kontradiktorna stajališta Maloga jer koliko god on religiju dovodio do apsurdna i koliko ju god ironizirao: *Više vrijedi sveta Marija Magdalena koja je umjela stručno razlikovati muškarce, nego sveti otac moralist, koji nije mogao dokinuti rasplod, pa ga je zarobio svetim sakramentom. Za ovaj svijet više vrijedi jedan dobar psovač, nego svi oni doktori teologije koji mole za mir i za kišu, jer više vrijedi uredna stolica nego najapurdnija molitva za zdravlje.* (110 – 111), on je ipak svjestan kako je došao na ovaj svijet: *Ali ja nisam mitska maza i ljepotan za koga brinu skloni i neskloni bogovi, nego budalasto neko potucalo*

koje odlučuje o svemu samo, jer mu je Bog praroditelj (...) Toga sam ja Boga naslijedio, a kako bi tek glupo bilo da sam ga sam izmislio. (49)

Dakle, iako ironizira Boga i religiju, iako su oni za njega apsurdna pojava, kod Maloga ipak postoji linija između vjere i nevjere koja je napuknula i koja propušta vjeru u nevjeru i obrnuto.

8.2. Od tradicije i pravila k Madoni

Madona Markantunova bila je otočka posjednica i poznata gospođa, nekadašnja vlastelinka. (Pavletić, 2006: 234) O njezinu podrijetlu može se saznati iz romana jer pripovjedač govori: *Traži da se razasalju gradom stražari i da se dovedu u lancima oni koji su raznosili njenu srebrninu iz kapelice, da se bičuju sa mnom i svi općinari koji se izrugujemo patnjama i tragediji jedne plemenite osobe, nasljednice jednoga velikoga Markantuna.*³² *Uspoređuje svoju patnju s njegovim patnjama u rimskoj tvrđavi i svoja poniženja s posmrtnim poniženjima na trgu Campo dei fiori, premda se ni u čemu ne može ona usporediti s njim, jer uma njegova nije naslijedila, a drugo sve je prah! (158)* Ona Malome i Dragi nije bila rod, a Stric je bio upravitelj njezina imanja. (Pavličić, 2014: 160) Stoga i nije posve jasno zašto se Mali i Draga brinu o Madoni. Razlogom bi mogla biti činjenica da je Madona davno pokazala određenu razinu skrbi o Malome, dok je još bio dječak. (Visković, 1991: 145)

S jedne je strane Madona simbol prošlosti, staroga društva i njegovih vrijednosti koje propadaju, ali se neki odjeci ipak još uvijek osjete i u sadašnjosti. Madona je dakle antropomorfizirana prošlost, ona je klasni neprijatelj protiv kojega su se borili komunisti, kojem su konfiscirali vlastitu imovinu i htjeli ga izbrisati iz društva. (Nemec, 2003: 125) Ona simbolizira poredak koji treba srušiti. Prikazana slabom i starom, pred smrt, Madona više nikome i netreba, baš kao što je to i s prošlošću. Njezina moć i ugled već su nestali i ona je, alegorijski shvaćeno, prošlost- obje su zaboravljene pa se likovi u romanu i čude kako je ona još uopće živa. Osim toga, Madona je izgubljena i u vremenu i u prostoru, ponekad nije sigurna ni tko su ljudi koji se nalaze oko nje, često ne prepoznaje Dragu i Maloga, a ponekad

³² Misli se na Markantuna de Dominisa, hrvatskog znanstvenika i pisca, rođena u Rabu 1560. godine. Bio je član Družbe Isusove, senjski biskup, a 1602. godine i splitski nadbiskup. Predavao je retoriku, filozofiju, prirodopis, matematiku i logiku u Bressi i Padovi. Poznat je po svom životnom djelu napisanu u Splitu, a objavljenju u Londonu 1617. *De republica ecclesiastica* u kojem se zalaže za dijalog unutar Crkava i njihovo ujedinjenje čime je jedan od preteča ekumenizma. Bio je prvi Hrvat koji je na nekom engleskom sveučilištu dobio titulu doktora (Cambridge). Osim teološkim bavio se i pitanjima iz fizike (djela: *O zrakama vida i svjetlosti u prozirnom staklu i dugi*, 1611. te *Eurip ili rasprave o pritjecanju i ponovnom otjecanju mora*, 1624.) (*Opća i nacionalna enciklopedija*, 5, 2005: 162)

nad njom prevladaju iluzije o sebi i vlastitoj važnosti. S njom je, dakle, kao i s prošlosti-ponekad se čini da je u potpunosti nestala, a onda se ponovno iznenadno vraća i postaje aktualnom. Madona također ima i vlastite cikluse koji se baš kao prošlost povremeno javljaju (u njezinu slučaju svakih 18 dana) (Pavličić, 2014: 164 – 165)

Madona je nekada bila predsjednica kongregacije Marijinih djevice koja je svake godine na blagdan Sveta tri kralja odabirala jedno dijete koje će biti odjeveno u anđela i krstiti vodu. (Nemec, 2003: 125) Nalazeći se na čelu te kongregacije, Madona predstavlja i Katoličku crkvu kao instituciju (što se ponovno može povezati s tim da je njegovanje Madone moguće protumačiti kao ispaštanje grijeha koje je Mali počinio u mladosti prema bogatima i Katoličkoj crkvi) (Visković, 2000: 54)

Već njezino ime na nedoslovnoj razini sugerira stadij njezine religioznosti (tal. Madona-Majka Božja). Međutim, na toj istoj alegorijskoj razini, ona ne može biti Madona jer ne rađa Boga nego u vidu ironizacije religijskoga, ona iza sebe ostavlja samo crijevne izlučevine. (Milanja, 1996: 59) Dvoznačnost se Madonina imena također treba istaknuti jer je ona kao žrtvovno središte ujedno i sveta i prokleta. Ona je Madona Markantunova, boljka svojih pazitelja, apsolutno zlo i apsolutna ružnoća, ali je ujedno i ironijski personificiran lik Bogorodice kao oličenje ljubavi i dobrote. (Pavešković, 2006: 49) Nije Novak mogao posegnuti za većim paradoksom.

Madona je vjernica i ona se moli. Predstavljajući staro, tradiciju, nemoderno, ona je pravi predstavnik katoličanstva u romanu. Neprestano ležeći u krevetu i čekajući svaki dan koji uistinu može biti posljednji, Madona životuje moleći se, prizivajući Boga, ali i kudeći Maloga i Dragu zbog njihove nedovoljne predanost Svemogućemu. Već na samome početku romana, Madona naznačuje o kakvoj se osobi radi: – *Šta vam fali?* – *pita ucijenjena Draga.* – *Šta vam sada fali?* – *Ne čujem da se prati zdravomarija, to mi fali. Kao duši kršćanskoj.*(7)

Madona je lik koji se moli, uz koji se veže najviše izgovorenih molitvenih odsječaka u romanu, koji je učinio najviše molitvenih gesta. Stoga se, uvjetno rečeno, može proglasiti najvećom vjericom u romanu.

8.3. Sljedbenica Draga

Draga je žena srednjih godina, pripovjedačeva supruga i njegoa vjerna suputnica u traženjima utjehe, spasa, čistoće i unutarnjeg mira. (Nemec, 2003: 125) Njezino djelovanje

(zajedno s Malim) ima uvjerljivo alegorijsko značenje- brinu se o Madoni, a uzrok i posljedicu ne znaju. (Pavličić, 2014: 166). U ravnodušnosti i razmimoilaženju ateizma i teizma, Draga je slična Malomu. Ona nije velika vjernica, naprotiv, u izrazito je ravnodušnu odnosu s vjerom, ali Draga u romanu ponekad moli s Madonom kad ona to traži i kada ureba. (Šimundža, 2005: 597) što pokazuje primjer:

A šta ću, počeo sam brže-bolje mrmljati bilo što, povlačeći se u našu sobu-kuhinju, a i Draga je došla za mnom, stala valjuškati ribu po brašnu i u po glasa moliti: Pokovječni daruj njima i svjetlosvečna za naše duše morat ćeš mi donijeti nestalo je jer se moram okupati prije puta duše u čistilištu a onda možeš poslije počivati koliko hoćeš počivati u mkru aaamen... (7)

Iako nije vjernica, iako je njezina molitva u romanu ona u kojoj čovjek nije usredotočen i u kojoj kao da se ne moli srcem, Draga ipak poznaje molitvene obrasce, ona je također dio zapadnokršćanskoga kulturnoga kruga, a podneblje u kojem živi odigralo je takvu ulogu da se od religioznoga ne može pobjeći. Njezin je odnos prema vjeri, dakako, ravnodušan, ali ona ipak u nešto vjeruje, nekomu se obraća, od nekoga traži i za nekoga traži. Bila ona velika vjernica ili netko komu do vjere nije stalo, ona će se ipak moliti, ona će ipak zahvaliti Bogu, ona će mu ipak koji put uskliknuti. U manjoj mjeri rezigniranija od Maloga, Draga mu je vrlo slična po svom odnosu prema Bogu i molitvi.

8.4. Erminija: kako spominjati Boga ako ne postoji

Erminija je stvarni lik koji u romanu nije izrazito opterećen svojom simboličko-reprezentativnom funkcijom, ali ima važnu konstrukcijsko-fabularnu ulogu jer svojim komičnim ponašanjem i komentarima u siže unosi dozu humora (Visković, 1991: 146) Velika je ipak njezina alegorijska uloga, prije svega, kako je rečeno, uloga kontrasta s obzirom na život Maloga i Drage. Mali i Draga uviđaju simboličko Madonino značenje, a Erminija ga ne spoznaje. To nije samo iz razloga njezina skučena znanja i inteligencije, nego prvenstveno zbog toga što je Erminiji potpuno strana pomisao da bi Madonin slučaj mogao imati neki snažan smisao (za nju se sve svodi na vrlo jednostavne i lako prepoznatljive obrasce), a osim toga kada i vjeruje da se iza nekog zbivanja i krije neki dublji smisao ili zakonitost, ona to vjerovanje zasniva uglavnom na krivim pretpostavkama i predrasudama. Upravo je to razlog što ona duboko vjeruje da će Madona umrijeti na Božić. (Pavličić, 2014: 167) *Erminija je začim, na otocima ništa bez Boga dodirnutih likova. Ona banalizira, izgovara nasumce, puca u prazno i redovito pogađa u sridu. I nitko je ne može zaustaviti u tim studioznim*

postupcima. I nije Erminija inferiornija nama pametnima. Ona je korektiv umišljenima, lupetanje što vrijeda pamet i logiku, ameba obdarena nepogrešivom pronicljivošću. (Velnić, 2008: 175)

Erminija ne vjeruje. Ona ne želi vjerovati, za nju vjera nema smisla. Takva činjenica traži konstatacije koje je najteže uspostaviti s obzirom na ostale likove u romanu. Tradicionalni duh, odrastanje u provinciji, na otoku, oličenje doživotne čistoće i nevinosti sve su karakteristike Erminijina lika koje mogu čitatelja uputiti (ako se promisli o tome tko se moli u romanu) na to da je Erminija vjernica, možda, uz Madonu, čak i najveća. Međutim, ona je u tom pogledu kontradiktorna, u njezinu životu nema mjesta vjeri u Boga. Kako se opravdanje u toj prvoj crti Erminijine osobe za nevjeru ne može pronaći, možda se ono može pronaći u njezinu poletnom duhu punom humora, ali i njezinoj intelektualnoj razini. Ona ne promišlja o dubljim temama, zadržava se na plošnim razinama zbivanja oko sebe, sugerira tek ono što je jasno i predvidljivo, a njezine kritike i osvrti nemaju odjeka u djelovanju drugih likova.

Međutim, Erminija ipak, iako ne vjeruje, smatra da, kako kaže „nešto mora biti“: *Ja znam da je ona dušak... dušak... kršćanska, idemo reći, premda ja Boga ne priznajem i ja do njega ne držim ni mrve. Ali nešto, oštija, mora biti, neki vrug tamogore, barem majkabožja da imaš koga beštimat... ili moja stara luda mater, jer čim se ovako živi ludo i utaman, i bogudušu-bogjeneće, onda mora bit, moram-mora da je neko čudo sakramentano.* (76)

Iako ne vjeruje u Boga i, kako kaže, ne priznaje ga ni malo, Erminija u nešto vjeruje, smatra da nešto mora postojati (možda je to čak i Majka božja). Međutim koliko god negirala Boga i njegovo postojanje Erminija je lik koji se u svom govoru koji je kolokvijalan, ponajviše služi sintagmama i rečenicama u kojima se pojavljuje Bog. Dapače, ona je lik koji ga najčešće u svom govoru zaziva, koji mu najviše zahvaljuje i koji mu kliče, ali upotrebljava i njegovo ime u običnu govoru kao česticu pojačavanja iskaza:

A ja na svojoj mukotrpnjoj straži danonoćnoj ostajem, pa falabogu! (143)

Ne će, vidjet ćeš! Jaću je svaki dan prati, peglati... ajme, božeprosti... ma onaj masirati! (127)

8.5. Poimanje Boga i vjere iz perspektive ostalih likova (Tunina, Doktor, Olga i Lino, don Vikica, koludrice)

Tunina je također otočanin, doduše, on je najstariji čovjek na otoku, a bio je nekadašnji Madonin kmet. Tunina predstavlja prošlost u prirodnom smislu živeći stalno na isti način,

ponaša se prirodno i ponavljanje prirodnih ciklusa drži za najveću svrhu. Zbog toga i prošlost odbacuje na prirodan način jer svaka stvar s vremenom postaje prihvatljiva. (Pavličić, 2014: 168 – 169)

Tunina je lik koji mnogo govori o Bogu. Živeći u sadašnjosti, on se prisjeća prošlosti, prisjeća se božićnih običaja i nije ni malo slučajno što upravo za Božić dolazi Malomu. On osvještava božićne običaje, prepričava ih. Kao predstavnik starog otočnog naraštaja, Tunina vjeruje u Boga, on ga često spominje.

Doktor je lik koji se epizodno pojavljuje u romanu. Njegova uloga čak više i nije Madonino liječenje, on se pojavljuje uglavnom samo kako bi dao savjete Dragoj i Malomu kako Madonu treba njegovati. Doktor je okarakteriziran kao koristoljubiv, on se želi domaknuti umjetnina pa makar pod tu cijenu njegova pacijentica morala i umrijeti. Doktor nije otočanin niti Mediteranac, on dolazi s ravnice, a da se naslutiti da ne pripada istoj nacionalnosti kao i drugi likovi. Može se konstatirati da Doktor predstavlja intelektualce onoga vremena jer vjeruje da prošlost nije važna i da se bez nje može. (Pavličić, 2014: 168)

Uz lik Doktora vežu se također neki religijski aspekti. On u svakodnevnom govoru spominje Boga, obraća mu se. Već na početku romana uz njegovo se čuđenje kako je Madona još uvijek živa pripisuju i neke molitvene geste po kojim se može naslutiti da Doktor ipak poznaje molitvu:

Doktor se pred njom križa i veli: „Ma gospođice Madona, i onda?! Pa dokle ćemo mi ovako, draga gospođice!?” (5)

Olga i Lino predstavljaju običan sadašnji svijet, u simboličkom smislu romana oni su istoznačnica za običan svijet, prosječna čovjeka i odnosa prema zbilji kakav je tada u društvu vladao. (Pavličić, 2014. 170) O njihovoj religioznosti ne može se gotovo ništa iščitati, osim da u njihovom govoru postoje izvedenice imenice Bog (*kaobog, bogme*).

Još je potrebno istaknuti nekoliko likova za koje se pouzdano može reći da u romanu predstavljaju onu skupinu likova koja moli. To su časne sestre, Lucija i velečasni don Vikica. Takvu konstataciju prije svega potvrđuje njihov društveni status (svećenstvo), a onda i potvrde iz romana (don Vikicina propovijed koja se čuje iz crkve, glasovi koludrica, blagoslov kuće).

Oni su nositelji i protagonisti tradicijom podržavana svijeta i upravo tu svoju ulogu prenose, ali se njihova uloga ponovno svodi na parodiju kao i svaka tradicijska u romanu. (Peti, 1970: 105)

9. Zaključak

Kapitalni Novakov roman *Mirisi, zlato i tamjan* nesumnjivo već naslovom naznačuje biblijsku simboliku. Analizom romana s posebnim naglaskom na molitvu i neke druge nabožne elemente dolazi se do zaključka da su oni izrazito prisutni u tekstu, dapače, da je čestotnost njihova pojavljivanja izrazito visoka. Nabožni se elementi u romanu pojavljuju u sljedećim pojavnim oblicima: molitva (liturgijska i privatna), liturgijski odsječci, propovijed i ispovijed, blagdani i sveci, vjerski običaji, poklici, stihovani dijelovi molitve, psalama ili vjerskih pjesama, zahvalnice, kletve, društveni običaji, pozdravi te biblijski citati i osobe. Svi su ti pojavni oblici pripadna protežnica koja usklađuje pripovjednu razinu romana, oblikuje sižeju strukturu i potpomaže ironizaciju sakralnoga te miješanje sakralnoga s profanim. Upravo je takva ironizacija na fabularnoj, stilskoj i alegorijsko-simboličkoj razini osnovna klauzula Novakova romana. Osim toga, može se zaključiti da su i hipotetička promišljanja o molitvenim i drugim nabožnim elementima u romanu oblikovana vrlo promišljeno jer naslovna referenca uistinu upućuje na to da se roman može čitati s ciljem analize nabožnoga. Međutim, uvijek je potrebno istaknuti da je nabožno u ulozi ironijskoga predstavljanja povijesnoga i sadašnjega. Dva su osnovna razloga pojavnosti tih elemenata u romanu. Prvi je vrijeme radnje (božićno i novogodišnje), a drugi Novakovo djetinjstvo koje je posredno i implikacijski upisano u roman. Ta dva razloga opravdavaju i postavljenu premisu da je molitvenoga u *Mirisima* mnogo. Međutim, prikazano u svrhu ironizacije postojećega života, tradicije i religije, molitveno se i vjersko razlikuje od lika do lika. Stoga se može izvesti zaključak da se likovi u romanu (ne) mole na različite načine. Mole se oni likovi koji su svojim društvenim statusom bliži molitvi, koji su u većem doticaju s njom, a to su starica Madona i svećenstvo, odnosno koludrice. S druge strane su likovi: Mali, Draga i Erminija koji su poljuljani u svojoj vjeri i koja ondamolitvu i Boga stavlja u ropotarnicu zaborava. Međutim, oni molitvu izgovaraju (vjerojatno bez osjećaja, snage i želje), molitva je ipak sastavni dio njihova života. Oni pripadaju vremenu i društvu u kojemu se u danome trenutku nalaze i koje ih kao takve, kao jedinke, određuje, oni pripadaju zapadnokršćanskom kulturnom krugu, njegov su sastavni dio. I ako ne uče molitvu, ako ju i ne mole, oni će za nju

čuti, ona će među ostalim postaviti i društveni kontekst, ona će biti oblikovateljicom razmišljanja i poimanja svijeta jer je sveprisutna. Upravo se zbog toga ona u *Mirisima* pojavljuje i možemo ju povezati sa svim likovima u romanu.

Na kraju se može zaključiti:*prvo*- molitva i drugih nabožnih elemenata (molitva, liturgijska i privatna, liturgijski odsječci, propovijed i ispovijed, blagdani i sveci, vjerski običaji, poklici, stihovani dijelovi molitve, psalama ili vjerskih pjesama, zahvalnice, kletve, društveni običaji, pozdravi, biblijski citati i osobe)u romanu je mnogo;*drugo* –navedeni su nabožni elementi česta sastavnica romana koje Novak ironizira i *treće*- svi likovi, vjerovali u Boga ili ne, u dodiru su s molitvom, izgovaraju je, a što može biti povezano i s kulturnodruštvenim kontekstom (zapadnoeuropskim) kojemu pripadaju.

10. Popis izvora i literature

A.B. (Anđelko Badurina). 2000. Liturgijske geste. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. uredio: Anđelko Badurina. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 411.

B. F. (Branko Fučić). 2000. Krist Kralj. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. uredio: Anđelko Badurina. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 380.

B. F. (Branko Fučić). 2000. Poklonstvo kraljeva. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. uredio: Anđelko Badurina. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 496-498.

Beker, Miroslav. 1976. Slobodan Novak: „Miris zlatu i tamjan“: Uloga pripovjedača i mjesto romana u kontekstu suvremene književnosti. *Croatica* 7, 7-8, 231-239.

Biblija. 2006. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1060 str.

Biti, Vladimir. 2005. Doba svjedočenja: Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi. Zagreb: Matica hrvatska, 255 str.

Bratulić, Josip. 1991. Izgubljeno djetinjstvo. *Republika* 47, 3-4, 136-139.

Car, Duško. 1974. Zarobljenik u tvrdom gradu. *Miris, zlatu i tamjan*. Zagreb: Školska knjiga, 5-14.

- Dedaić, Mirjana. 1991. Ironično/ironijska igra jezičnim elementom u prozama Slobodana Novaka. *Republika* 47, 3-4, 196-206.
- Donat, Branimir. 1978. Moralistički roman. *Brbljava sfinga*, poratni hrvatski roman. Zagreb: *Znanje*, 92-98.
- Frangeš, Ivo. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb-Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske-Cankarjeva založba, 563 str.
- Gorys, Erhard. 2003. *Leksikon svetaca* [prev. Anđelko Petek], Jastrebarsko: Naklada Slap, 470 str.
- Hekman, Jelena. 1997. Bilješka o piscu. *Mirisi, zlato i tamjan*. Zagreb: Matica hrvatska, 305-316.
- Hekman, Jelena. 2006. *Uzvodno: Književni portreti*, Zagreb: Ex Libris, 286 str.
- Jelčić, Dubravko. 2004. *Povijest hrvatske književnosti: Tisućljeće od Bašćanske ploče do danas*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 691 str.
- Jurišić, Mirjana. 2004. Bilješka o piscu. *Mirisi, zlato i tamjan*. Zagreb: *Večernji list*, 233-235.
- K. N. (Krešimir Nemeć). 2000. *Novak, Slobodan. Leksikon hrvatskih pisaca*. uredili: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Dario Novaković. Zagreb: Školska knjiga, 534-535.
- Kniewald, Dragutin. 1937. *Liturgika*. Zagreb: Tipografija, 324 str.
- Kovačić, Irma. 1991. *Otočnost u karakteru Novakovih likova*. *Republika* 47, 3-4, 159-164.
- Mandić, Igor. 1984. *Od pastorale do ironije: o prozama Slobodana Novaka. Književnost i medijska kultura: izabrani eseji*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 61-79.
- Mandić, Igor. 1970. *Zlato Novakove proze. Uz dlaku: književne kritike 1965 – 70*. Zagreb: *Mladost*, 174-176.
- Milanja, Cvjetko. 1996. *Hrvatski roman 1945.- 1990.: nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 267 str.
- Nemeć, Krešimir. 2006. *Hrvatska inzularna proza. Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 9-30.

Nemec, Krešimir. 2003. Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine. Zagreb: Školska knjiga, 466 str.

Novak, Prosperov Slobodan. 2003. Povijest hrvatske književnosti: Od Bašćanske ploče do danas. Zagreb: Golden marketing, 723 str.

Novak, Prosperov Slobodan. 2004. Povijest hrvatske književnosti. Sjećanje na dobro i zlo III. Split: Marjan tisak, 304 str.

Novak, Slobodan. 2001. Digresije. Zagreb: Ex libris, 361 str.

Novak, Slobodan. 2006. Mirisi, zlato i tamjan. Zagreb: Večernji list, 235 str.

Opća i nacionalna enciklopedija, 5. 2005. gl. urednik: Antun Vujić. Zagreb: Pro leksis d.o.o., 312 str.

Opći religijski leksikon. 2002. uredili: Adalbert Rebić, Josip Bilić, Stjepan Bagarić, Marko Kovačević, Đurđica Križman-Zorić, Jagoda Splivalo-Rusan, Katarina Turkalj. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1062 str.

Panorama hrvatske književnosti XX. stoljeća. 1965. Zagreb: Stvarnost, 866 str.

Pavešković, Antun. 2006. Razgovor uvodni o pretpostavkama za tumačenje Novakovih Mirisa... Republika 9, 44-52.

Pavletić, Vlatko. 1996. Kritički medaljoni: Panorama hrvatskih pisaca i djela. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 491 str.

Pavličić, Pavao. 2013. Moderna alegorija. Zagreb: Matica hrvatska, 266 str.

Peti, Mirko. 1970. Deziluzionirani svijet. Kolo 1, 101-105 str.

Sirovec, Ivan. 2003. Sveci: 128 životopisa i poruka. Đakovo: Karitativni font UTP Ne živi čovjek samo o kruhu, 266 str.

Solar, Milivoj. 2011. Književni leksikon: pisci, djela, pojmovi. Zagreb: Matica hrvatska, 541 str.

Šimundža, Drago. 2005. Bog u djelima hrvatskih pisaca II: Vjera i nevjera u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća. Zagreb: Matica hrvatska, 802 str.

Škvorc, Boris. 2008. O oblikovanju identiteta i tipovima podrijetva (mitologemskog) jedinstva ispričanog: Modaliteti Novakove dekonstrukcije i Ferićeve rekonstrukcije ideoloških slojeva autorske intencije. *Nova Croatica* 2, 1-25.

Šundalić, Zlata. 2000. Tragovi nabožne književnosti u Kovačićevu djelu. *Dani hvarškoga kazališta: Razdoblje realizma u hrvatskoj književnosti i kazalištu*. Zagreb-Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 136-162.

Velika knjiga svetaca: ilustrirana enciklopedija po danima. 2011. uredio: Vid Jakša Opačić. 2011. Zagreb: Mozaik knjiga, 336 str.

Velnić, Davor. 2008. *Nije namjerno: skice i crteži*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 427 str.

Visković, Velimir. 2006. Inzularnost kao metafora i zbilja. *Dani hvarškoga kazališta: Prostor i granice hrvatske književnosti i kazališta*. Zagreb-Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 394-407.

Visković, Velimir. 1991. Sumnja u utopiju. *Republika* 47, 3-4, 140-146

Visković, Velimir, 2000. *Umijeće pripovijedanja: ogledi o hrvatskoj prozi*. Zagreb: Znanje, 183 str.

Z. T.; T. Š. (Zrinka Tomičić; Tomislav Šakić). Novak, Slobodan. *Hrvatska književna enciklopedija*, 3. Ma – R. 2011. gl. urednik: Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 213-215.

Zima, Zdravko. 1991. Skupi sjaj rezignacije. *Republika* 47, 3-4, 147-154.

Zlatar, Andrea. 1998. *Oblici autobiografskoga pripovijedanja u suvremenoj hrvatskoj književnosti (s posebnim osvrtom na prozu Irene Vrkljan i Slavenke Drakulić)*. *Autobiografija u Hrvatskoj: nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika*. Zagreb: Matica hrvatska, 99-122.

11. Životopis

Rođen sam u Virovitici 9. svibnja 1992. godine. Osnovnu školu i gimnaziju pohađao sam u Slatini, a 2010. godine upisao sam Preddiplomski studij Hrvatskoga jezika i književnosti i Povijesti na Filozofskome fakultetu u Osijeku. Godine 2014. upisao sam Diplomski studij Hrvatskoga jezika i književnosti i Povijesti na istome fakultetu.

Sudjelovao sam u radu studentske udruge LingvOS na Filozofskom fakultetu u Osijeku te objavljivao radove u studentskome časopisu *Hrvatistika* Odsjeka za Hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta u Osijeku čijim sam glavnim urednikom postao 2014. godine. Autor sam dvaju radova objavljenih u *Hrvatistici* (izvorni znanstveni rad: *Frazemi u djelima Antuna Ivanošića ili igra ričima nakićena po Antunu Ivanošiću*, pregledni rad: *Čujemo se fejsom: o razgovornom stilu u jeziku Facebooka (s posebnim osvrtom na leksičku razinu)*), jednog suautorskog rada objavljenog također u časopisu *Hrvatistika* (recenzija: *Marko Samardžija o položaju hrvatskoga jezika u prvoj polovici 20. stoljeća*) te rada *Etički dativ* objavljena u zborniku *Medijski stilovi hrvatskoga jezika i književnosti II. Zrcalo sadašnjosti, Filozofski fakultet u Osijeku*.

Uz dužnost glavnog i odgovornog urednika časopisa *Hrvatistika*, član sam uredništva književno-jezičnog studentskog časopisa *ŠtoRije* (br. 2., 2015.) Odsjeka za Hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta u Rijeci.

Izlagao sam na znanstveno-stručnom skupu „Molitvenici u hrvatskoj književnosti“ u Lipovljanima 13. ožujka 2015. s temom *Motivi vječnosti i prolaznosti u Kanižličevu molitveniku Bogoljupstvo na poštenje svetoga Franceška Saverije*.

Dobitnik sam nagrade Lions cluba Osijek za ostvaren uspjeh u studiranju (prosinac 2014.) i pohvaljen sam za izvannastavne aktivnosti za akademsku godinu 2014./2015.